

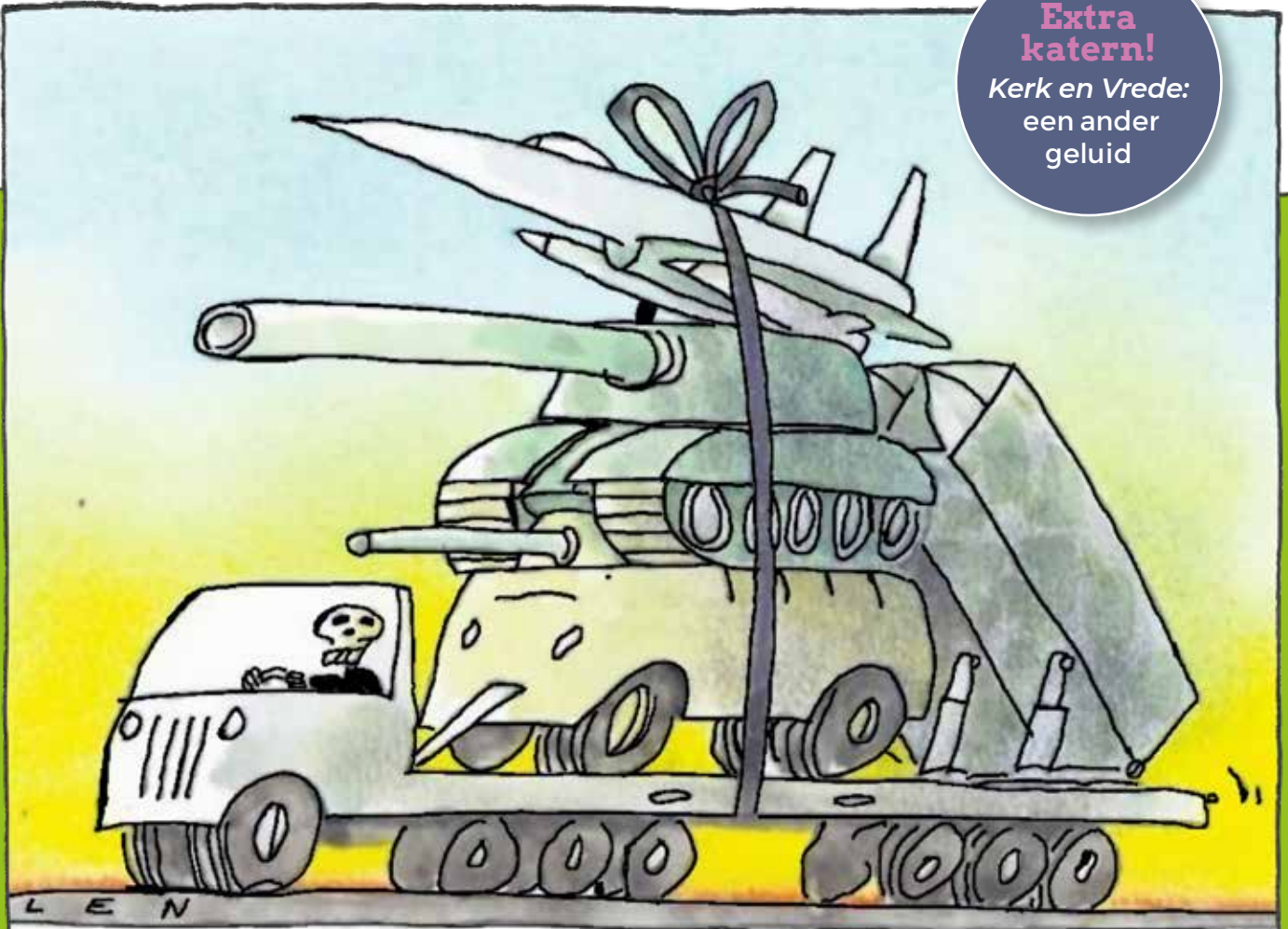

Vredesspiraal

jaargang 21 / nummer 2 / juni 2025

**Extra
katern!**

*Kerk en Vrede:
een ander
geluid*

Durven dromen én handelen

Vrede als werkwoord

Defensie

Onderwijs kweekvijver
voor defensie?

Käthe Kollwitz

Testament
van een moeder

Militaire geestelijken

Oorlog zonder
genade in Indonesië

IN DIT NUMMER

7

12

19

COLOFON

Vredesspiraal is het kwartaalblad van Kerk en Vrede, de landelijke vereniging van mensen die binnen en buiten de kerken actief zijn voor ontwapening en geweldloosheid.

Redactie

Mark Akkerman, Héleen Broekema,
Rob van Essen, Leen van den Herik, Ton Rullmann,
Margreet Hogeterp (hoofdredacteur).

Abonnement

Als u het werk van Kerk en Vrede onderschrijft en wilt steunen, meld u dan aan als lid of donateur. Leden betalen tenminste € 40,- per jaar, inclusief een *abonnement* op *Vredesspiraal* en een aantal keren per jaar een ledenbrief. Een abonnement zonder lidmaatschap kost € 15,- per jaar. Losse nummers € 3,- excl. porto.

Adres

Kerk en Vrede, t.a.v. Vredesspiraal
Postbus 1528, 3500 BM Utrecht
tel. 030-2316666, secretariaat@kerkenvrede.nl
Redactie: hogeterpg@gmail.com
www.kerkenvrede.nl
facebook.com/kerkenvrede
twitter.com/kerkenvrede
IBAN: NL14 TRIO 0320 3644 02

Illustraties

©Kerk en Vrede (tenzij anders vermeld)
Cover: Len Munnik

Vormgeving

Circade, Zwolle

Druk

Slimdruk, Leeuwarden

- 3** Greetje Witte-Rang
Een schokkend relaas
- 5** Harry Pals
Bidden in uniform
- 6** Margreet Hogeterp
Tien geboden voor vrede
- 7** Piet Vliegthart
Op zoek naar een tegengeluid
- 8** Ton Rullmann
Kwetsbaarheid als uitgangspunt
- 10** Rob van Essen
Column: schandelijke schoonheid
- 11** Margreet Hogeterp (i.s.m. Leen van den Herik)
Geweldloos opvoeden: De pindakaas-kat
- 12** Margreet Hogeterp
Vrede als werkwoord – Van herbewapening naar hoop
- 14** Anne Nijssen
Het testament van Käthe Kollwitz
- 17** Jeannette Noëlhuis
Vrede oefenen in tijden van oorlog
- 19** Stop Wapenhandel
“Vrede moet je maken”
- 20** Mark Akkerman
Onderwijs als kweekvijver voor defensie?
- 22** Vredesnieuws
- 23** Agenda
- 24** Henri Veldhuis
Jezus' geweldloze liefde

4x per jaar het laatste
vredesnieuws ontvangen?
Word lid of abonnee!

Een schokkend relaas

Tijdens de dekolonisatie-oorlog in Indonesië (1945-1949) speelden militaire geestelijken een veel discutabelere rol dan vaak wordt aangenomen. In de recente studie van Koos-jan de Jager komt een onthutsend beeld naar voren. Geestelijken bleken nauwelijks kritisch, zwegen over oorlogsmisdaden en legitimeerden geweld met religieuze retoriek. Een pijnlijk hoofdstuk dat om serieuze bezinning vraagt.

Greetje
Witte-Rang
secretaris
Theologische
Werkgroep

Pacifisme in tijden van oorlog, het jubileumboek van *Kerk en Vrede*, bevat een paragraaf over hoe binnen *Kerk en Vrede* werd aangekeken tegen de geestelijke verzorging in het leger. In de eerste vijftig jaar van de vereniging verschenen in het tijdschrift regelmatig buitengewoon kritische stukken over het instituut ‘legerpredikant’ (en soms over specifieke legerpredikanten). De onderwerping aan de overheid en het dus niet mogen bekritisieren van het gebruik van geweld, de opname van de legerpredikant in de rangen van het leger en het dragen van een uniform waren daarbij centrale punten. Toen in de jaren zestig ook kritische legerpredikanten verschenen (van wie Diekerhof de bekendste was), veranderde de toon langzamerhand. Overdreef *Kerk en Vrede* in die eerste decennia? Nee, kunnen we concluderen na verschijning van de studie *Oorlog zonder genade. Nederlandse militaire geestelijken in Indonesië, 1945-1949*. Wie begint met het aanstrepen in het boek van (moreel en theologisch) vreselijke uitspraken én gedragingen van geestelijk verzorgers (en hun diensthoofden), eindigt met een vol gestreept boek.

Een dramatisch beeld

Op 27 maart van dit jaar promoveerde de historicus Koos-jan de Jager op deze informatieve studie. De Jager, docent aan de Christelijke Hogeschool Ede, koos voor dit onderwerp omdat er naar zijn oordeel tot nu toe te weinig aandacht is voor de rol van militaire geestelijken in de Indonesische bevrijdingsoorlog. De uitspraken en publicaties die daarover wél verschenen, zijn niet gebaseerd op grondig bronnenonderzoek. De Jager onderzocht ministeriële, militaire en kerkelijke archieven, de rapportages die de geestelijken maandelijks moesten indienen, persoonsarchieven van geestelijken met daarin brieven en

dagboeken én allerhande publicaties, (radio)lezingen en interviews. Ook uit *Militia Christi*, zoals het blad van *Kerk en Vrede* na de oorlog heette, wordt geciteerd, evenals uit publicaties van vooral twee *Kerk en Vrede*-coryfeeën: Krijn Strijd en Jan Buskes. Kortom: er verschijnt een heel compleet beeld van de rol van de geestelijke verzorging tijdens de strijd in Indonesië en de discussie daarover. Een dramatisch beeld, met vrijwel geen lichtpuntjes.

Militaire geestelijken

De Jager hanteert het begrip ‘militaire geestelijken’ in plaats van het gebruikelijke ‘geestelijke verzorgers’ (waarmee zowel predikanten –protestants– als aalmoezeniers –Rooms-Katholiek– worden aangeduid), dat vooral de nadruk legt op de kerkelijke en pastorale taak. Hij geeft de voorkeur aan het Engelse begrip ‘*military chaplains*’, door hem vertaald in ‘militaire geestelijken’, omdat daarin veel beter de militaire aspecten van het werk van de geestelijke doorklinken. De Jager wil dan ook laten zien ‘dat de geüniformeerde geestelijken niet in de marge van de krijgsmacht stonden, maar hier helemaal in opgingen’ (pag. 18). Hier raken we direct al aan onderwerpen waar *Kerk en Vrede* grote moeite mee had. Formeel waren de militaire geestelijken geen militair: ‘Hun militaire rang van kapitein, majoor of kolonel hadden zij om serieus genomen te worden in de hiërarchisch ingerichte krijgsmacht’ (18). In theorie waren ze vrij, maar dat was niet de praktijk, laat De Jager overtuigend zien. ‘Gehoorzaam hadden zij zich in de militaire hiërarchie gevoegd, waardoor zij de oorlog niet meer kritisch konden beschouwen.’ (274). Slechts enkele militaire geestelijken durfden het aan (maar pas na enkele decennia) om openlijk te erkennen dat ze hier de fout in waren gegaan.

Oorlogsmisdaden

Dat ‘niet kritisch beschouwen’ ging ver, heel ver. Het betekende dat de geestelijken van hun diensthoofden de opdracht kregen om belastende informatie (over oorlogsmisdrijven en ander wangedrag van militairen) binnenshuis te houden, en ook uit zichzelf zelfcensuur toepasten. De Jager: ‘Pijnlijk is hoe zij seksuele misstanden hebben aangekaart, maar bewust niets lieten horen over de duizenden Indonesische doden.

Koos-Jan de Jager, *Oorlog zonder genade. Nederlandse militaire geestelijken in Indonesië, 1945-1949*. Boom Amsterdam, 2025, 335 pag., € 29,90.

meer hadden voor militairen die in de knel kwamen met het extreme geweld. Gewetensvragen konden zij niet overtuigend beantwoorden.’ (270)

God wil het

Dat geloof, bijbel en God werden ingezet in deze strijd zal gezien het bovenstaande geen verwondering wekken. In 1948 begon het kabinet Drees de aanval bewust vlak voor de kerstdagen vanuit de (achteraf misplaatst gebleken) hoop dat de Verenigde Naties dan op reces zouden zijn en Nederland zo enkele weken speelruimte zou hebben. Het Kerstevangelie kon meer rollen vervullen. De voorlichtingsdienst beschreef het militaire optreden als de vervulling van de kerstboodschap om vrede te brengen op aarde, en de militaire geestelijken vergeleken de militairen met de herders van Bethlehem. En uiteraard was daar het bekende ‘God-Nederland-Oranje’: ‘De regering heeft geroepen, de koningin heeft geroepen, dus God heeft geroepen ... Daarom gaan we allemaal’, aldus een aalmoezenier. Uiteraard speelde daar een traditionele uitleg van Romeinen 13 over gehoorzaamheid aan de overheid een rol, maar dat betekende niet dat men later geen ernstige kritiek had op de Nederlandse regering toen die overging tot erkenning van de Republiek Indonesië. Want de weerzin tegen de bevrijdingsstrijd van de Indonesiërs was groot bij de geestelijke verzorging, in tegenstelling tot de mensen die betrokken waren bij de zending en zo nauwe relaties met de Indonesische kerken onderhielden.

Bezinning nodig

Het concept van nabijheid (van geestelijke en soldaat), de inschaling in de militaire hiërarchie, het dragen van een uniform, het vermengen van gelovige en militaire taal, het gebrek aan politieke reflectie en aan bezinning op wat geweld doet met slachtoffers én daders: dat allemaal is niet louter iets van de jaren 1945-1949. Het boek van De Jager zou daarom onderwerp van studie moeten zijn op theologische opleidingen en aanleiding voor bezinning onder militaire geestelijken hoe dit allemaal heeft kunnen gebeuren. En hoe herhaling te voorkomen is. Een bezinning die zou moeten uitlopen op een publieke schuldbelijdenis. De Theologische Werkgroep zal zich bezinnen op activiteiten naar aanleiding van dit belangrijke boek. ◀

In plaats daarvan droegen zij bewust bij aan de propaganda oorlog die Den Haag voerde om het koloniale geweld te maskeren. Zelfs toen hun duidelijk was geworden dat dit grenzen overschreed, ontkenen zij berichten en klokkenluiders. Juist hun dubbele positie binnen kerk en krijgsmacht maakte hen voor het christelijk thuisfront tot betrouwbare bakens. Leidinggevende aalmoezeniers en predikanten wisten dit en droegen tot het einde van de oorlog een gunstig beeld van ‘onze jongens in de tropen’ uit. Hun loyaliteit aan de militairen ging hier boven de liefde voor de waarheid’ (273). De Jager noemt onder meer Buskes en Strijd die in Nederland én in de kerk het geweld wél aan de orde stelden. Om te vervolgen: ‘In plaats van in een staat van onwetendheid over het geweld, verkeerde een groot deel van de Nederlandse kerken in een staat van ontkenning’ (274).

De vereenzelviging ging in sommige gevallen zo ver dat geestelijken zelf wapens gingen dragen en zelfs mee gingen vechten. Ook zijn er getuigenissen over geestelijken die zwegen bij standrechtelijke executies van gevangene Indonesiërs en martelingen. De ronduit racistische termen waarmee dit verdedigd werd (‘De mentaliteit van den inheemse eist nu eenmaal een oosterse aanpak’), zijn verbijsterend. De militaire geestelijken gingen zover in het verdedigen van de goede bedoelingen van het Nederlandse optreden in Indonesië, ‘dat zij geen antwoorden

Bidden in uniform

Op 27 maart was er op de Christelijke Hogeschool Ede een studiebijeenkomst over het boek *Oorlog zonder genade. Nederlandse militaire geestelijken in Indonesië, 1945-1949*, van Koos-Jan de Jager, docent aan deze hogeschool. Het boek zelf is op de pagina's hiervoor besproken. De bijeenkomst begon met het tonen van de inhoud van het legerkistje van een Nederlandse soldaat. Daardoor werden we als aanwezigen meteen in de beleving van die soldaat getrokken, dus van 'onze jongens' – zo voelde ik het.

Harry Pals
verbonden
aan de
Theologische
Werkgroep

Eerst haalde De Jager enkele opmerkelijke zaken aan uit zijn studie. Ik noem nu alleen: "Om deze oorlog te duiden is de rechtvaardiging die de kerk aan de Nederlandse legerinzet gaf onmisbaar, hoewel die in alle verschenen studies weinig aandacht krijgt." En: "Legerpredikanten wisten van het buitensporige geweld, zwegen erover en praatten het goed, uit loyaliteit aan de soldaten."

Door te zwijgen en
weg te kijken van
oorlogsmisdaden
lieten legerpredi-
kanten bezwaarde
soldaten in de kou
staan.

Daarna reageerde hoofdlegerpredikant Gert van der Ende op de studie. Ook hij begon met het neerzetten van een legersfeer door een kerkdienst te velde te verbeelden, met kaarsen en gebedsthema's. De kern van zijn reactie op het onderzoek was: je wilt en moet als legerpredikant loyaal zijn aan je soldaten, daar begint alles mee

(vandaar ook de noodzaak van het uniform). Daarbinnen kun je dan kritisch zijn, want je moet wel distantie bewaren en niet het narratief van de overheid overnemen – dat is wel de les van het boek. Door te zwijgen en weg te kijken van oorlogsmisdaden lieten legerpredikanten bezwaarde soldaten in de kou staan."

Gebrek aan zelfkritiek

Na het betoog van Van der Ende sprak Kees van Ekris (drie jaar geleden Theoloog des Vaderlands, en vlak na deze middag benoemd tot scriba van de PKN).

Hij duidde wat er misging als gebrek aan profetische inzet en durf, aan meegaan in de *civil religion* van het positieve Nederlandse zelfbeeld, leidend tot een negatief vijandsbeeld. Het ontbrak aan bijbelse zelfkritiek: het 'tegen jezelf in schrijven', tegen de vereenzelviging van jezelf met God. Daar hadden – zei hij – linkse journalistiek, de sociaal-democratie, oecumene en zending en 'contact met de lijdenden' bij kunnen helpen, maar die werden niet gehoord. Hij roemde de zelfkritische stemmen van Strijd, Buskes, Miskotte en Berkhof.

Van der Ende werd uitgenodigd om af te sluiten met een gebed om vrede, waar uiteraard ook voor het leger werd gebeden. Ik kon niet meebidden. Ik legde later persoonlijk aan de hoofdlegerpredikant uit waarom ik het militaire uniform en het predikantswerk onverenigbaar vind, en waarom een gebed in uniform mij als bidder blokkeert en uitsluit.

In tranen gedrenkt

Het afsluitende forumgesprek bleef hangen in de situatie van toen. Ik stelde de vraag naar het *nu*: waar nu kritische stemmen tegen de oorlogstemming klinken en of we daar niet nu al (en niet achteraf) oor voor moeten hebben. Van Ekris reageerde daar positief op, onder andere met de zin: 'De roep om vrede is in tranen gedrenkt'.

Tot slot: het geheel was niet politiek kritisch, het bleef toch bij het problematiseren van het gebruiken van excessief/onrechtmatig geweld door het Nederlands leger, zonder de erkenning dat de oorlog als zodanig fout was. Dat is waarschijnlijk een brug te ver in het orthodoxe/evangelische klimaat van deze opleiding. ◀

Tien geboden voor vrede

De eerste netwerkconferentie van de Nieuwe Vredesbeweging, op zondag 9 maart 2025 in het Amsterdamse Ru Paré, was een doorslaand succes. Maar liefst 220 bezoekers vulden de zaal tot de nok; velen die zich hadden aangemeld, moesten helaas worden teleurgesteld. De bijeenkomst betekende een krachtige lancering van de Nieuwe Vredesbeweging voor een breed publiek.

Margreet Hogeterp

Hoofdspreker Jan Pronk, oud-minister en ervaren diplomaat, zette in zijn toespraak de noodzaak uiteen van onderhandelingen bij dreigend oorlogsgevaar. Zijn opvattingen, die tot nu toe nauwelijks publiek bekend waren, kregen via deze bijeenkomst én via aandacht op het NOS Journaal en in dagblad *Trouw* brede publieke bekendheid.

Trend van polarisatie

Pronk begon zijn inleiding met een analyse van de huidige wereldorde. Waar internationale samenwerking na de Tweede Wereldoorlog vanzelfsprekend leek, zien we nu een trend van polarisatie en nationalisme. Internationale verdragen worden uitgehold, solidariteit verdwijnt, en macht en kortetermijnbelangen overheersen. Ontwikkelingssamenwerking, ooit gedragen door solidariteit, wordt nu vooral bepaald door economische belangen en angst voor migratie. Daarnaast wees Pronk op de verwoestende rol van de klimaatcrisis. De landen die het minst bijdragen aan klimaatverandering worden het hardst getroffen, wat leidt tot migratie en verdere mondiale ongelijkheid. Volgens Pronk zijn economische, sociale en ecologische ongelijkheid nauw met elkaar verweven.

Hoop op verandering

In zijn betoog spaarde hij de internationale gemeenschap niet. Het uitblijven van eerlijke

handelsovereenkomsten, het breken van klimaatbeloftes en het inhumane vluchtelingenbeleid vormen volgens Pronk een schandvlek. Toch klonk er ook hoop: politieke moed en maatschappelijk draagvlak kunnen wél verandering brengen. Centraal in zijn oproep stond het belang van gedeelde verantwoordelijkheid. Technocratische oplossingen zijn onvoldoende; er zijn principiële keuzes nodig, onder meer voor herverdeling van rijkdom, eerlijke klimaatafspraken en een humane migratiepolitiek. Jongere generaties spelen hierin een sleutelrol, benadrukte Pronk.

Tien geboden

Vervolgens presenteerde hij tien geboden om oorlog te voorkomen:

1. Onthoud je van retoriek en verkeerde woorden.
2. Verdedig universele waarden.
3. Verdedig het concept van de mensenrechten.
4. Wees daarin volstrekt geloofwaardig.
5. Ken je geschiedenis.
6. Herstel de instituties van de oude orde.
7. Wees op tijd.
8. Denk 'out-of-the-box'.
9. Onderhandel over een andere geopolitieke orde.
10. Stop de nucleaire bewapeningsrace.

Mocht een oorlog toch uitbreken, dan stelde Pronk de volgende tien richtlijnen voor:

1. Besef dat oorlog niet meer militair kan worden gewonnen. Onderhandel!
2. De-escaleer in plaats van escaleer.
3. Wees bereid tot het zetten van eenzijdige stappen.
4. Gebruik alleen middelen die niet strijdig zijn met het doel dat je wilt bereiken (vrede).
5. Pleeg geen aanval op burgers.
6. Onthoud je van chemische oorlogsvoering en het gebruik van AI op het slagveld.
7. Ga voor stapsgewijze onderhandelingen.
8. Maak gebruik van onpartijdige onderhandelaars.
9. Gebruik alleen economische middelen.
10. Werk al tijdens de oorlog aan herstel en wederopbouw.

Met deze krachtige boodschap zette Pronk niet alleen de toon voor de conferentie, maar gaf hij ook richting aan de Nieuwe Vredesbeweging: een beweging die inzet op realisme én idealisme in tijden van groeiende mondiale spanningen. ◀

Pronk's toespraak tijdens de eerste netwerkconferentie van de Nieuwe Vredesbeweging kreeg brede aandacht in de media.

Op zoek naar een tegengeluid

In 2024 bestond *Kerk en Vrede* 100 jaar. Mede daardoor, maar vooral door de oorlog in Oekraïne en de daarmee gepaard gaande militarisering van de samenleving, meldden zich meer dan zestig nieuwe leden aan. Veel mensen voelen zich machteloos, maar willen toch een tegengeluid laten horen. Zo kwamen ze bij *Kerk en Vrede* terecht.

Piet Vliegenthart
staflid
Kerk en Vrede

Op vrijdag 25 april kwamen 25 mensen bijeen in Utrecht: nieuwe leden en enkele actieve leden en bestuursleden. Na het zingen van *Dona nobis pacem* wordt er nader kennisgemaakt, eerst in tweetallen, daarna plenair. Gesprekken gingen over persoonlijke inspiratiebronnen (van Tolstoj tot Daniël Berrigan), de fijnste plek in huis (vaak de serre) en – hoewel velen al druk bezet bleken – wat men voor *Kerk en Vrede* zou kunnen betekenen.

Links: Wat verwachten nieuwe leden van *Kerk en Vrede*?

Belangrijk was de vraag: wat verwachten nieuwe leden van *Kerk en Vrede*? De meesten wilden niet direct als 'overtuigde pacifist' worden bestempeld, maar iedereen vond dat *Kerk en Vrede* een krachtig tegengeluid moet laten horen tegen het dominante pleidooi voor militarisering. *Kerk en Vrede* biedt een vrije ruimte voor kritisch nadenken, het stellen van wezenlijke vragen, en onderlinge inspiratie en verbondenheid.

Rechts: Nieuwe leden konden materialen van de leestafel meenemen.

Lopende projecten

Kerk en Vrede presenteerde zichzelf via lopende projecten. Zo is er de Nieuwe Vredesbeweging, waarin twintig vredesorganisaties samenwerken, en worden acties voorbereid rond de NAVO-top in Den Haag eind juni. Ook werd het project 'Veiligheid Opnieuw Doordenken' toegelicht. De internationale verbondenheid van *Kerk en Vrede* kwam aan bod, net als actuele aandacht voor dienstweigering, nu in Oekraïne en Rusland, toen in ons eigen land ten tijde van de koloniale oorlog in voormalig Indië.

Levendig en betrokken

Verder werd het werk rond het tijdschrift *Vredespiraal*, de website en de theologische werkgroep besproken. Er werd gewezen op de aankomende Algemene Ledenvergadering op 26 mei.

De bijeenkomst was levendig en betrokken. Een deelnemer herinnerde aan Albert Einsteins uitspraak: "I am not only a pacifist but a militant pacifist. I am willing to fight for peace. Nothing will end war unless the people themselves refuse to go to war."

Na afloop volgde een informeel samenzijn waarin men materialen uit de webwinkel kon meenemen. Een vervolg lijkt waarschijnlijk, want minder dan de helft van de nieuwe leden kon deze keer aanwezig zijn. ◀

Kwetsbaarheid als uitgangspunt

Volgens filosoof Judith Butler, die taal centraal stelt bij de analyse van de sociale werkelijkheid, creëren oorlogen een onderscheid tussen levens die tellen en levens die niet als volwaardig worden erkend.

Framing voedt dit onderscheid (zie *Vredesspiraal*, maart 2025, pag. 18) en ontkent onze gedeelde kwetsbaarheid en onderlinge afhankelijkheid.

Butler pleit voor een linkse politiek die sociale bewegingen verbindt op basis van die kwetsbaarheid. Dit artikel onderzoekt wat dat kan betekenen voor onder andere de vredesbeweging.

Ton Rullmann
(met dank aan
Mark Akkerman)

In een essay in *Frames of War* onderzoekt Butler de begrippen *precariousness* (kwetsbaarheid) en *precarity*: precariteit, het daadwerkelijk in onzekere of onleefbare omstandigheden verkeren. Uit de kwetsbaarheid van het leven volgt de plicht om de voorwaarden te scheppen die leven dragelijk maken en dragen. Er is de neiging om van die verantwoordelijkheid een individuele zaak te maken (zelfredzaamheid), maar die benadering roept vragen op: kan ik mezelf wel los zien van anderen? Is die verantwoordelijke 'ik' niet op zijn minst deels een 'wij'? Maar wie hoort er dan bij 'wij' en voor wie zijn we verantwoordelijk?

Butler maakt hierbij een analyse in relatie tot geweld. Op geweld reageren we met een gevoel, gevolgd door een moreel oordeel. Onze respons wordt geconditioneerd door interpretaties van de wereld om ons heen (*frames*). Die bepalen bijvoorbeeld wie we als legitiem zien (de staat versus de terrorist) of welke doden ons meer raken (zelfmoordaanslag versus bombardement). *Frames* maken onderscheid tussen 'wij' en 'zij'; groepen die we als bedreigend ervaren herkennen we minder als menselijk, waardoor hun dood ons minder raakt.

Identiteit en grenzen

Onze reactie op geweld heeft dus veel te maken met ons gevoel van identiteit: op wie lijken we, en op wie niet. Identiteit is gekoppeld aan een grens, aan afgrenzen. In ons bestaan als biologisch en sociaal wezen is die grens nooit hard. We zijn afhankelijk van relaties met anderen. De grens is doordringbaar. We hebben contact

en voeding van buitenaf nodig om te bestaan. Die open grens maakt ons echter ook kwetsbaar en roept angst op – voor overrompeling, verlies van controle, geweld. Daaruit kan een destructieve impuls ontstaan: de neiging om de relatie kapot te maken, uit angst, verzet, of weerstand tegen de afhankelijkheid. Het is een oergegeven, dat als het ware voorafgaat aan ethiek: de spanning tussen de noodzaak van relaties en de dreiging die ze inhouden.

Butler trekt dit door naar verhoudingen tussen staten. Een land als de VS omarmt zijn eigen destructiviteit, en ziet zichzelf als onverwoestbaar, met het recht de eigen grenzen ondoordringbaar te maken, en tegelijk te interveniëren in andere landen. Dat is deels hoe nationalisme werkt. Media en beeldvorming (*framing*) spelen hierbij een grote rol.

Plaats voor agressie

Wat impliceert Butlers theorie als het gaat om agressie en geweld? Volgens haar begint het met het erkennen van je eigen kwetsbaarheid en afhankelijkheid van anderen. De doordringbare grens tussen zelf en wereld brengt risico's met zich mee, maar maakt echte ontmoeting en het ervaren van levendigheid mogelijk. De opdracht is relaties op te bouwen, niet te verbreken. Dit geldt ook tussen staten: oorlog ontkent wederzijdse afhankelijkheid en kwetsbaarheid voor vernietiging, terwijl werkelijke bescherming ligt in samenwerking en afspraken maken. Destructieve impulsen verdwijnen niet, stelt Butler, maar vragen om een politieke en sociale vorm die leefbaar is – waarin agressie een plaats krijgt (ideeënstrijd, stakingen, burgerlijke ongehoorzaamheid, zelfs revolutie), zonder te vervallen in geweld.

Precariteit als oriëntatiepunt

Butler pleit voor een (linkse) politiek die precariteit als oriëntatiepunt neemt. Kwetsbaarheid is weliswaar universeel, maar precariteit is ongelijk verdeeld, denk aan armoede, blootstelling aan geweld en discriminatie. Politiek moet gelijkheid tussen groepen nastreven, en de universele rechten garanderen op voedsel, onderdak en alles wat nodig is voor een bloeiend bestaan. Dat gaat over

De opdracht is om relaties op te bouwen, niet om te verbreken.

materiële behoeften, maar ook over de frames die daarmee samenhangen. Beeldvorming moet net zo hard bestreden worden als slechte materiële condities, want frames creëren de condities voor ongelijke verdeling.

Een politiek die uitgaat van individuele zelfredzame burgers in een pluralistische samenleving schiet tekort. Het probleem is juist dat niet iedereen daadwerkelijk meetelt, en dat sommige gemeenschappen worden genegeerd. Butler pleit voor scherpere kritiek op staatsgeweld – zowel militair als sociaal, waar mensen structureel toegang tot basisbehoeften wordt ontzegd. In plaats van te focussen op afzonderlijke identiteiten en hun belangen, zou de aandacht moeten gaan naar ongelijk verdeelde precariteit. Alleen via allianties tussen groepen kan effectief verzet ontstaan tegen staatsgeweld dat precariteit produceert in dienst van winst en controle.

De logica van uitsluiting

Butler schreef dit vijftien jaar geleden. Er is alle reden om met hernieuwde urgentie de grote crises van deze tijd te analyseren – militarisme, klimaatcrisis, etnisch denken, teloorgang democratie – en hun onderlinge samenhang te herkennen. Wat deze crises verbindt, is een logica van uitsluiting en het beschermen van bestaande machtsposities, ten koste van menselijkheid en leefbaarheid. Precariteit heeft alles te maken met ongelijk verdeelde macht, en met vasthouden aan verworven posities. Daarom is strijd voor democratie van centraal belang.

Strijd voor democratie

Mark Akkerman pleitte in een artikel over de Nieuwe Vredesbeweging (*Vredesspiraal*, december 2024) voor het smeden van progressieve samenwerkingsverbanden voor duurzame, inclusieve vrede en rechtvaardigheid. Europa komt – aangejaagd door angstbeelden en een politiek die

zegt dat er geen alternatief is – in de greep van militarisering. Maar militarisering gaat ten koste van klimaatrechtvaardigheid en van het milieu. Verhoogde defensie-uitgaven betekenen minder geld voor gezondheidszorg en sociale zekerheid. Vertrouwen op militaire kracht verzwakt de inzet voor de internationale rechtsorde. Autoritaire tendensen nemen wereldwijd toe, ook in Duitsland en Nederland. Ze leiden tot uitsluiting van groepen en ondermijnen de samenhang en veerkracht van de samenleving – kwaliteiten die juist essentieel zijn voor een weerbare democratie. De vredesbeweging kan sterker worden door de verbanden tussen deze thema's duidelijk te maken, en bondgenoten te zoeken in de klimaat- en milieubeweging, organisaties van gemarginaliseerde groepen, antiracisme- en antikolonialisme-bewegingen, het onderwijs en vakbonden.

Stem van onderop

Een verbindend element is het geloof in de kracht van onderop: mensen die zich samen inzetten voor gerechtigheid, zonder te vertrouwen op een autoritaire staat of op individuele zelfredzaamheid. We hebben elkaar nodig; onkwetsbaarheid is een illusie. Het gaat om leren omgaan met afhankelijkheid, met lijden en met destructieve neigingen. In deze overgangstijd, zonder duidelijke blauwdruk, zijn bezinning en talloze kleine initiatieven wellicht waardevoller dan een groot plan. De kern van de noodzakelijke transformatie ligt in hoe we omgaan met onze gedeelde kwetsbaarheid en onderlinge afhankelijkheid, en leven met doordringbare grenzen.

Dat brengt me terug bij het slot van het essay van Butler: de onderdrukten hebben een stem, en die zet de verhoudingen op zijn kop – luister ernaar. Eigenlijk een heel bijbels gegeven. Butler stelt dat verantwoordelijkheid (*responsibility*) ontvankelijkheid (*responsiveness*) veronderstelt. Welke beelden, geluiden, geuren en stemmen laten we toe? In prachtige passages wijst Butler op de overweldigende kracht van de stemmen van hen die lijden onder onderdrukking en geweld. Gedichten van gevangenen uit Guantánamo, slachtoffers van de oorlog tegen het terrorisme, zijn bewijs van leven, oproep, pogingen het contact met de wereld te herstellen – alles waarvan het dominante frame ontkent dat het mogelijk is of bestaat. De gedichten – het schrijven en verspreiden – zijn verzetsdaden, die politieke gevolgen hebben, en de soevereiniteit van de grootmacht aanvechten. In deze regels van onderdrukten horen we de waarheid die geen macht ongedaan kan maken: dat ieder leven telt en dat het uitspreken daarvan een vorm van verzet is. ◀

Schandelijke schoonheid

Ik bleef kijken naar de negenjarige Mahmoud Ajjour, die niet had gehoopt met zo'n foto ooit wereldberoemd te zullen worden. Elk jaar wend je liever de blik af, als de World Press-foto's gepubliceerd worden. We weten het zo langzamerhand wel: zwoegende artsen in een primitieve tent, Witte Helmen die iemand uit het puin redden, mensen als geraamten in de Sahel, mensen van onderkomen en vee beroofd in de woestijn van Zuid-Soedan. Veel van zulke foto's halen onze nieuwskanalen niet: te confronterend, geen dode mensen want we moeten nog aan tafel.

De foto, door Samar Abu Elouf gemaakt, heeft een wonderlijke aantrekkingskracht. Een jongen van negen jaar: ik zie mijzelf weer in de Amsterdamse Pijp met een bal in beide handen staan. Een foto gemaakt door de straatfotograaf, die ook de bal leverde,

want daar was thuis geen geld voor. Op straat spelen: met boksprong over buurjongens en meisjes heen. Handstand tegen de gevel, zonder je evenwicht te verliezen.

Paradox

Voor Mahmoud is daar geen denken meer aan. Want mijn ogen blijven haken bij de restanten van zijn armen. Door de schaduwwerking was mijn allereerste associatie dat hij voor een fors uitgevallen klerenhanger stond. Was zijn gelaat betraand geweest of van pijn vertrokken, dan was ik op de schok voorbereid geweest. Deze foto, het lijkt wel of Samar door Rembrandt geïnspireerd is, is te mooi! Wat een paradox. Je kijkt hier de oorlog in Gaza recht in de smoel. "Waarom gebeurt dit?!" schreeuwde en stampvoette een Gazaans jongetje toen Israël juist begonnen was met grootschalige vergelding.

We zijn inmiddels anderhalf jaar en vele duizenden doden en verminkten verder. Mahmoed is nu veilig in Qatar, maar hoe veilig is het achter zijn geloken ogen? Zal hij ooit nog, zoals ik indertijd, onbekommerd in de lens van een fotograaf kijken? Hoe vaak zal hem nog gevraagd worden wat hij heeft meegemaakt? En wie gaat er achter de daders aan, of de politici die hen opdracht gaven het 'oorlogsrecht' te schenden? World Press Photo: ieder jaarboek getuigt van de schandelijke schoonheid van wat kinderen wordt aangedaan.

Antisemitisme!

Nog op de dag voor zijn dood vroeg Paus Franciscus aandacht voor het lijden in Gaza en riep op tot het zwijgen van de wapenen. Op de website van de Staat Israël werden rouwbetuigingen voor de Paus verward. Want 'de Paus had het antisemitisme wereldwijd bevorderd'.

Als protestant heb ik mij nooit zo druk gemaakt over antipaapse uitingen. Ach, dacht ik dan, gaat vanzelf wel over. Maar de regering van Israël slacht tienduizenden burgers af en beantwoordt de roep om proportionaliteit en barmhartigheid met 'antisemitisme'!

Als dat antisemitisme is, kun je iedere poging tot verzoening wel ten grave dragen. Maar hoeveel armen moeten en dan nog verloren gaan, hoeveel 'Rode Halve Maan'-werkers, met hun ambulances, ondergeschoffeld worden? Chaja Polak zei: "Ondersteun de kritische stemmen en ondersteun aan beide zijden wie naar vrede streeft. Zo help je Israël."

Rob van Essen

De pindakaas-kat van mijn nichtje

Geweldloos opvoeden klinkt prachtig op papier. Geen tik op de vingers, geen stemverheffing, alleen kalmte, liefde en 'grenzen stellen' met woorden als: "Ik hoor dat je boos bent, maar we eten geen spaghetti van de vloer".

Margreet Hogeterp
(i.s.m. Leen van den Herik)

In de praktijk ziet geweldloos opvoeden er echter vaak uit als: je driejarige die je met een pollepel slaat terwijl jij als ouder, bloedserieus, vraagt "Wat voel je nu precies, lieverd?"

Energie richten

Zelf ben ik geen moeder maar ik heb wel twee engelen van nichtjes waar ik mijn geweldloze opvoedingstheorieën op kan botvieren als ze komen logeren.

Ik probeer geen woorden als "nee" of "niet doen" te gebruiken, maar creatieve alternatieven zoals: "Laten we onze energie even op iets anders richten!" Resultaat? Mijn elfjarige nichtje smeerde pindakaas op de kat terwijl ze zong dat ze "haar energie richtte".

De liefste tante

Als ik onder dreigement van een puberrevolutie nog maar een ijsje uitdeel, vraag ik me af: wie voedt hier eigenlijk wie op? Want laten we eerlijk zijn: geweldloos opvoeden vereist de zelfbeheersing van een boeddhistische monnik en het geduld van een IKEA-klantenservicemedewerker.

Maar goed, als ze dan 's avonds lief naast me kruipt en zegt: "Je bent de liefste tante van de hele wereld", denk ik: misschien is die pindakaas-kat het tóch waard geweest. ◀

Geweldloos opvoeden vereist de zelfbeheersing van een boeddhistische monnik en het geduld van een IKEA-klantenservicemedewerker.

Van herbewapening naar hoop

In een wereld waarin conflicten en crises elkaar in hoog tempo opvolgen, groeit de roep om een fundamenteel andere benadering van veiligheid. Alweer enige tijd geleden, in september 2024, presenteerde de Werkgroep Inclusieve Veiligheid het projectdocument *Veiligheid Opnieuw Doordenken*. Het biedt een visie die niet langer inzet op militaire macht, maar op samenwerking, rechtvaardigheid en duurzaamheid.

Margreet
Hogeterp

Ontstaan uit de samenwerking tussen vertegenwoordigers van *Kerk en Vrede*, Eirene en de Quakers, en geïnspireerd door de Duitse scenariostudie *Sicherheit Neu Denken*, is *Veiligheid Opnieuw Doordenken* een document dat pleit voor een omslag naar een civiel en inclusief veiligheidsbeleid. Deze visie reikt verder dan politieke actualiteit; zij biedt een kompas voor een toekomst waarin vrede meer is dan de afwezigheid van oorlog.

Kees Nieuwerth, eindredacteur van het projectdocument, trapte de bijeenkomst af met een persoonlijke en gepassioneerde toespraak. Het document bouwt voort op de Duitse studie *Sicherheit Neu Denken* (2018) maar is nadrukkelijk is aangepast aan de Nederlandse en actuele wereldcontext. Waar de eerste vertaling soms nog aanvoelde als 'gatenkaas', zoals Kees Nieuwerth, eindredacteur van het document het omschreef, is nu een rijke, goede 'Goudse kaas' ontstaan. De actualisering was ook dringend nodig: oorlogen in Oekraïne en Gaza, toenemende spanningen rond China, cyberveiligheid, klimaatcrises – allemaal nieuwe dreigingen waarvoor militaire oplossingen steeds minder toereikend blijken. Daarom pleit *Veiligheid Opnieuw Doordenken* voor een fundamentele koerswijziging: van militair naar civiel veiligheidsbeleid.

Een nieuw perspectief

Het uitgangspunt is de gedachte dat ware veiligheid pas mogelijk is als zij voor iedereen geldt. Niet door het versterken van grenzen en legers, maar door het investeren in internationale samenwerking, mensenrechten, duurzame ontwikkeling en geweldloze weerbaarheid.

Het document schetst de dringende noodzaak van deze omslag. Militaire antwoorden schieten tekort bij existentiële bedreigingen zoals klimaatverandering, cyberdreigingen en geopolitieke spanningen. Bovendien versterken deze problemen elkaar vaak, waardoor de klassieke defensie-instrumenten steeds minder toereikend zijn.

De hoopvolle boodschap van het projectdocument is dat een andere toekomst mogelijk is. Een toekomst waarin de veiligheid van mensen en natuur centraal staat, en waarin conflicten niet met wapens maar met dialoog, samenwerking en rechtvaardigheid worden aangepakt.

Scenario's als wegwijzers

Om deze toekomst te verkennen, hanteert het document vier scenario's:

- *Het trendscenario* laat zien wat er gebeurt als we op de huidige weg doorgaan: verdere militarisering, klimaatontwrichting, groeiende ongelijkheid en vluchtelingenstromen.
- *Het worst-case scenario* schetst een wereld waarin geopolitieke spanningen escaleren, de militaire dienstplicht terugkeert en internationale instituties hun kracht verliezen.
- *Het de-escalatiescenario* analyseert actuele conflicten zoals die in Oekraïne en Gaza en onderzoekt hoe deze op vreedzame wijze beëindigd hadden kunnen worden.
- *Het streefbeeldscenario* laat zien hoe een civiel vredes- en veiligheidsbeleid vorm kan krijgen, met investeringen in duurzame internationale betrekkingen en een nieuwe mondiale veiligheidsarchitectuur.

Door deze scenario's naast elkaar te leggen, wordt duidelijk dat de toekomst geen vaststaand gegeven is. Er zijn keuzes mogelijk – keuzes die nu gemaakt moeten worden.

Civiele weerbaarheid

Veiligheid Opnieuw Doordenken pleit nadrukkelijk voor een samenleving die weerbaar is zonder geweld. Geweldloze weerbaarheid vraagt om een brede inzet: van onderwijsprogramma's op scholen tot diplomatieke inspanningen op internationaal niveau. *Lees verder op p. 13.*

Een ander geluid

We leven in een tijd van toenemende spanningen. Oorlogen in Oekraïne, Gaza, Soedan en Congo bepalen het wereldtoneel. Steeds meer geld gaat naar bewapening, discussies over dienstplicht laaien weer op, en burgers worden aangespoord noodpakketten in huis te halen. Tegelijkertijd blijven protesten vaak uit en klinkt kritiek op het geweld zwak of ontbreekt zelfs geheel. Als vredesbeweging maakt *Kerk en Vrede* zich hier grote zorgen over. In politiek en media lijkt het idee te domineren dat we oorlog moeten voorbereiden om oorlog te voorkomen. 'Veiligheid' is het onderwerp, over 'vrede' gaat het niet. Tegenstemmen worden vrijwel buiten de discussie gehouden, of gewoon niet gehoord. Het pleidooi voor bewapening heeft daardoor veel weg van propaganda. Met deze brief willen we als *Kerk en Vrede* een ander geluid laten horen.

Ton Rullmann
namens
Kerk en Vrede

De fundamentele vraag is: willen we werkelijk een nieuwe wapenwedloop, met alle risico's die daarbij horen? Is dat de weg naar veiligheid en duurzame vrede? Of zetten we resoluut in op diplomatie en onderhandelen, zoals bijvoorbeeld Jan Pronk [1] nadrukkelijk bepleit? Vanaf het begin van de oorlog is steeds gezegd dat Oekraïne (en nu ook de andere Europese landen) militair sterker moet(en) worden, zodat er onderhandeld kan worden 'vanuit een positie van kracht'. Met andere woorden: vrede moet bereikt worden door kracht. Die gedachte houdt geen rekening met hoe geweld werkt en hoe moeilijk geweld te beheersen is. Geweld roept

De EU wil 800 miljard investeren in defensie.

geweld op en stuurt daarmee ons gedrag en onze normen, terwijl we vaak denken dat we geweld kunnen beheersen. In de afgelopen maanden zagen we daarvan zorgwekkende voorbeelden. Overeenkomsten om geweld in zijn wreedste gedaanten in te perken worden opgezegd: Litouwen schrapte het verbod op clustermunitie. Polen, Finland en de Baltische staten zijn van plan om het verbod op anti-personeelsmijnen los te laten. En recent gaf Polen aan te streven naar toegang tot nucleaire wapens. Het streven naar 'een positie van kracht' is zichtbaar een recept voor steeds verdergaande escalatie.

Readiness 2030

De Europese Unie wil € 800 miljard investeren in defensie: Readiness 2030. Het programma heet te eerst 'Re-Arm Europe'. Die naam is geschapt na kritiek uit Italië en Spanje, maar het is overduidelijk dat het sterk opvoeren van de militaire slagkracht centraal staat. Naast druk vanuit de regering-Trump om meer bij te dragen aan de NAVO, is angst voor 'de Russen' het centrale motief waarmee dit wordt beargumenteerd. Het beeld wordt gewekt dat Rusland binnenkort in staat zou zijn de EU aan te vallen. Wie naar de feiten kijkt, ziet dat dit uit de lucht gegrepen is.

- De Europese NAVO-landen geven momenteel ongeveer \$ 130 miljard uit aan specifiek bewapening en wapenontwikkeling. Het totale Russische defensiebudget is nu ongeveer even groot, maar daarin zijn naast bewapening kosten voor operaties, infrastructuur, salarissen en compensaties voor families van gedode soldaten meegerekend. De totale defensie-uitgaven van de Europese NAVO landen bedragen \$ 405 miljard. Zelfs als wordt meegewogen dat productie in Rusland goedkoper is dan in West-Europa of de VS, valt niet vol te houden dat Rusland meer uitgeeft aan defensie dan de Europese NAVO-landen [2]. Zo bezien is de € 800 miljard een pure escalatie van de bewapeningswedloop.
- Voorts moet vastgesteld worden dat Rusland in drie jaar oorlogvoeren Oekraïne niet heeft kunnen veroveren. Twintig procent van het land is nu bezet, wat qua oppervlakte overeenkomt met een derde van het Duitse grondgebied. Vergeleken met de veroveringen in de Tweede Wereldoorlog is het nu door Rusland bezette

Op dit moment wordt vooral op een historisch-culturalistische manier naar Rusland gekeken.

gebied niet groot. Rusland heeft enorme verliezen aan mensenlevens geleden en er zijn veel aanwijzingen dat Rusland het huidige niveau van oorlogvoeren economisch niet vol kan houden. Dat betekent natuurlijk niet dat de situatie voor de Oekraïners niet dramatisch is, en dat er niet alles aan gedaan moet worden om tot een wapenstilstand te komen. Maar het laat wél zien dat de verwachting dat Rusland doorstoot naar het Westen niet realistisch is.

Het is daarom van belang beter te kijken naar hoe het conflict tussen Rusland en het Westen in elkaar zit. Wat bepaalt de dynamiek, en is een andere koers mogelijk?

Simpel vijandsbeeld

Jolle Demmers, hoogleraar conflictstudies, wijst erop dat in conflicten steeds verschillende niveaus zijn aan te wijzen. In de oorlog in Oekraïne spelen in feite vier niveaus een rol, door elkaar heen: er is sprake van een intrastatelijk conflict (Donbas), een interstatelijk conflict (Rusland tegenover Oekraïne), een geopolitiek conflict (Rusland tegenover de NAVO) en op de achtergrond speelt nog de verschuiving van een unipolaire naar een multipolaire wereld. Het conflict kan bezien worden vanuit die verschillende niveaus, en die analyses kunnen elkaar aanvullen en verrijken. Op dit moment echter wordt in politiek en media een analyse gehanteerd waarin louter het intrastatelijk niveau centraal staat. Daarbij wordt op een historisch-culturalistische manier naar Rusland gekeken. Dat wil zeggen dat de agressie van Rusland geheel wordt verklaard uit vermeende vastliggende eigenschappen van de Russische cultuur (en dus van Poetin): tsaristisch imperialisme, herstel van het Russische rijk en dergelijke. Cultuur is echter niet zo statisch en eenduidig (de Russische cultuur kent vele facetten), maar bovendien verklaart deze benadering niet waar-

om op een bepaald moment overgegaan wordt op geweld. De beperking van de analyse tot deze benadering leidt wél tot een heel simpel vijandsbeeld: het Russisch fanatisme is niet te stuiten, onderhandelingen zullen alleen maar gebruikt worden voor verdere agressie. Oorlog en bewapening zijn het enige antwoord. Dat is het verhaal dat we dan ook voortdurend te horen krijgen van politici en militairen.

Geopolitieke benadering

De geopolitieke benadering biedt meer openingen. Daarin staat de verhouding tussen Rusland en de NAVO centraal. De militaire overval van Rusland op Oekraïne kan worden verklaard als een reactie op de uitbreiding van NAVO naar het oosten en het negeren van 'rode lijnen' en veiligheidspercepties aan Russische zijde. Rusland beschouwt dit gedrag van de NAVO als een bedreiging, en voert grensoorlogen om te voorkomen dat buurlanden lid van de NAVO worden. Ook Stoltenberg, de toenmalige secretaris-generaal van de NAVO, erkende in 2023 in een rede voor het Europees Parlement dat dit de reden was voor Poetin om oorlog te voeren. Hoe onrechtmatig de invasie ook is, hij past inderdaad binnen een voorspelbare veiligheidsstrategie. Zou de VS het accepteren als bijvoorbeeld Mexico een bondgenoot zou worden van Rusland? De vergelijking met de Cubacrisis in 1962 ligt voor de hand: toen plaatste de Sovjet-Unie raketten op Cuba, wat voor de VS onaanvaardbaar was en bijna tot een wereldoorlog leidde. Deze geopolitieke verklaring biedt daarmee ook een antwoord op de vraag waarom de oorlog juist nu is ontstaan. Als grootmachten (of ze nu democratisch of autoritair zijn) denken dat hun belangen bedreigd worden, dan zetten ze militaire middelen in, ongeacht het internationaal recht. Ten overvloede: dit is geen relativering of goedkeuring van de inval van Rusland, maar een poging te begrijpen waarom Rusland handelt zoals het doet.

Een andere koers

De geopolitieke benadering verplicht ons ook te kijken naar onze eigen rol in de aanloop naar conflicten, omdat er altijd sprake is van een wisselwerking tussen de partijen, van actie en reactie. De historisch-culturalistische benadering daarentegen legt alle schuld bij de ander, en ziet het eigen aandeel in het ontstaan en in stand blijven van conflicten (al dan niet bewust) over het hoofd: de vijand is immers het ultieme kwaad. De geopolitieke visie biedt bovendien, anders dan de historisch-culturalistische benadering die louter een vijand ziet die uit de weg geruimd moet worden, ook handvatten om een andere koers te

kiezen, omdat aan het conflict duidelijke oorzaken en aanleidingen ten grondslag liggen, die met een breed spectrum aan diplomatieke middelen aangepakt kunnen worden.

De realistische en noodzakelijke weg is om in te zetten op open communicatie en onderhandelingen, ondanks uiteenlopende geopolitieke belangen. Vertrouwen is niet per se nodig om diplomatiek overleg aan te gaan. Onderhandelen doe je juist omdat er onderling wantrouwen is en beide partijen er belang bij hebben dat er afspraken worden gemaakt. Dat kan echter alleen als over en weer de veiligheidsbelangen onderkend en gerespecteerd worden.

De weg van diplomatie

In de jaren negentig, na de val van de Muur, was er een periode waarin het mogelijk leek om te praten over een nieuwe veiligheidsstructuur voor heel Europa, inclusief Rusland. Er werd een economisch partnerschap gesloten tussen de EU en Rusland. De Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (OVSE) richtte zich op het versterken van vrede, democratie en stabiliteit in Europa. Rusland en het Westen legden hierbij verschillende accenten: Rusland streefde vooral een Europese veiligheidsarchitectuur na met erkenning van zijn status. Maar het Westen, dat zich de overwinnaar voelde in de Koude Oorlog, benadrukte mensenrechten en democratie. Zonder te werken aan vrede werd de NAVO uitgebreid tot aan de grenzen van Rusland. Dat is geen excuus voor de Russische inval in Oekraïne. Maar in plaats van alleen Poetin als het kwaad aan te wijzen, zouden we dus ook naar de westerse rol in de dynamiek van het conflict moeten kijken. Waarom heeft Europa de kansen om tot vreedzaam samenleven met Rusland te komen niet benut? Het komt er nu op aan na te gaan hoe we via diplomatie, politiek en economie de weg in kunnen slaan naar vrede en samenwerking.

- Er dreigt een wapenwedloop die nog riskanter is dan ten tijde van de Koude Oorlog.
- Tussen 1945 en 1989 was er in ieder geval tussen de twee grootmachten enige overeenstemming over de machtsverdeling in Europa. En vanaf de jaren zeventig was er meer contact en overleg. In plaats daarvan zien we nu alleen confrontatie.
- Door modernisering zijn de wapensystemen sneller en krachtiger geworden: hypersonische raketten die veel sneller gaan dan het geluid; krachtige drones die laagvliegend lange afstanden kunnen afleggen.
- De bestaande wapenverdragen zijn opgezegd. De kans op een ontsporing richting de inzet van

kernwapens is hierdoor vele malen groter geworden. Ook de drempel om nucleaire wapens in te zetten is lager geworden door de ontwikkeling van 'kleinere' kernwapens.

- In EU-verband worden om geopolitieke en economische redenen de regels voor wapenexporten verruimd. Zo exporteren steeds meer landen ook wapens naar Saoedi-Arabië om deze dictatuur te vriend te houden als leverancier van fossiele brandstoffen na het wegvallen van de importen uit Rusland. Mensenrechtenschendingen door Saoedi-Arabië gelden niet meer als obstakel.
- Het plan om in 2026 middellange afstands-raketten in Duitsland te plaatsen is weer een stap op de escalatieladder. Deze raketten heten het antwoord te zijn op raketten die Rusland heeft gestationeerd. Beide partijen dreigen binnenkort met hypersonische raketten om elkaar af te schrikken. Deze raketten kunnen binnen enkele minuten het gebied van de tegenstander raken. Wie deelt de eerste klap uit en schakelt commandocentra en bases van de ander uit? Het idee van afschrikking door kracht leidt onvermijdelijk tot gevaarlijke escalatie aan beide kanten.

Veiligheid opnieuw doordenken

Het is echter ook mogelijk om andere wegen te gaan. Maar daar moet dan wél aan gewerkt worden. De Werkgroep Inclusieve Veiligheid heeft, in navolging en samenwerking met kerken in Duitsland, een scenario uitgewerkt voor zo'n alternatief veiligheidsbeleid [4]. In twintig jaar wordt een veiligheidssysteem gebaseerd op militaire kracht omgevormd naar een civiel systeem gebaseerd op inclusieve veiligheid: niemand is veilig als niet iedereen veilig is. Het nieuwe civiele veiligheidssysteem is gebaseerd op vijf pijlers:

1. Internationale veiligheidsafspraken, met een sterke rol voor internationale organisaties en voor conflictbemiddeling.
2. Rechtvaardige en duurzame betrekkingen tussen landen.
3. Een weerbare democratie.
4. Omvorming van het leger en de wapenindustrie.
5. Een veilige en eerlijke relatie met de buurlanden van Europa. Hierbij horen ook nieuwe afspraken over vrede en veiligheid in Europa.

Het scenario wordt op dit moment met experts besproken, en vervolgens verder uitgewerkt in een campagne, waar ook *Kerk en Vrede* nauw bij betrokken is. Een vergelijkbare campagne is in meerdere landen van start gegaan.

Gemiste vredeskansen

Over de diplomatie rond de Oekraïne-oorlog moet geconcludeerd worden dat er tot voor kort

weinig serieuze pogingen zijn gedaan om met Rusland in gesprek te komen. Toen bondskanselier Scholz in november 2024 voor het eerst in twee jaar met Poetin belde, kreeg hij stevige kritiek van bondgenoten. President Trump wil nu een snel succes maken van onderhandelen. Maar hij ziet onderhandelen als een zakelijke deal over land en grondstoffen. Dat heeft niets te maken met rechtvaardige vrede. Het is essentieel dat alles wat gedaan wordt stevig verankerd is in het internationaal recht. Ongetwijfeld zullen echte onderhandelingen taai en langdurig zijn. Maar het enige alternatief is een zich eindeloos voortslepende oorlog, nog meer doden, nog meer getraumatiseerde mensen, nog meer verwoesting en milieuvernietiging.

Het Westen heeft Oekraïne drie jaar lang militair ondersteund. Ook nu herhaalt EU-Commissievoorzitter von der Leyen dat de steun doorgaat 'whatever it takes' (koste wat het kost). De uitkomst van de oorlog blijft onzeker. De politici maken niet duidelijk hoe er aan de oorlog een eind gaat komen. Er is geen strategisch doordacht beeld van wat 'winnen' inhoudt. Kun je Rusland verslaan? Wat betekent dat? Feitelijk is Oekraïne nu overgeleverd aan de grillen van twee imperiale grootmachten, de VS en Rusland. De EU probeert een voet tussen de deur te krijgen, maar de situatie is slechter dan in april 2022, vlak na het begin van de invasie, toen er een ontwerp voor een staakt-het-vuren overeen werd gekomen [5]. Dat bestand ging niet door omdat er geen overeenstemming werd bereikt over veiligheids garanties voor Oekraïne. Ook was er druk vanuit het Verenigd Koninkrijk, de VS en andere NAVO-landen: zij vonden aspecten van het ontwerpakkoord, met name over bepaalde wapenbepalingen, onverantwoord, en ontraadden ondertekening. Dus vocht Oekraïne met westerse steun door. Het opmerkelijke van het bijnaakkoord was dat er overeenstemming was over neutraliteit van Oekraïne: geen NAVO-lidmaatschap, eventueel wel toetreding tot de EU. Ook was men het eens over het uitstellen van een definitieve regeling over de bezette gebieden. Maar de wens om militair dóór te drukken heeft het gewonnen van verdere diplomatieke inspanningen om tot werkbare veiligheidsafspraken te komen.

Oekraïne als speelbal

Hoe terecht het verzet tegen de invasie door Rusland ook is, de consequentie van de gang van zaken is dat er honderdduizenden slachtoffers zijn gevallen en dat het regionale conflict is uitgegroeid tot een bijna-oorlog tussen machtsblokken. De Britse

oud-premier Boris Johnson, die een rol speelde bij het afketsen van het akkoord in april 2022, gaf eind vorig jaar toe [6] dat de oorlog in Oekraïne een proxy-oorlog van het Westen tegen Rusland is, dat wil zeggen: een indirect conflict uitgevochten via een derde partij, in dit geval dus Oekraïne. Johnson noemde het wreed dat het Westen Oekraïne niet méér middelen geeft om de oorlog te voeren. Maar is het niet juist wreed dat het Westen op deze manier Oekraïne als instrument gebruikt, en meesleept in het doorzetten van een verwoestende en uitzichtloze oorlog?

Het alleen sturen van wapens door Europa biedt geen oplossing. Er moet nu een vredesplan komen voor Oekraïne, als onderdeel van een veiligheidscontract voor heel Europa. Door middel van vertrouwenwekkende maatregelen kan stap voor stap gewerkt worden aan het beëindigen van het geweld in Oekraïne en het doen afnemen van spanningen en de bewapening in Europa. Hoe dit eruit kan zien is beschreven door onder andere Guido van Leemput [7] en door de Werkgroep Inclusieve Veiligheid [4]. Afzien van de geplande plaatsing van raketten in Duitsland in 2026 is een voorbeeld van zo'n vertrouwenwekkende stap. Afspraken over een staakt-het-vuren, en het aanbod om te onderhandelen over de terugtrekking van tactische kernwapens zijn andere mogelijk stappen op weg naar meer omvattende onderhandelingen.

Trump als Chamberlain

Regelmatig wordt de vredesbeweging verweten zich te gedragen als de Britse premier Chamberlain tegenover Hitler in 1938. Hij stond Duitsland toe een deel van Tsjecho-Slowakije in te nemen, en meende dat daarmee de vrede gered was. Historisch klopt het verwijt aan de vredesbeweging niet [8]. En ook nu is de beschuldiging niet terecht. *Kerk en Vrede* koppelt de oproep om te onderhandelen nadrukkelijk aan de visie dat onderhandelingen gegrond moeten zijn in internationaal recht en niet in machtspolitiek. Het is Trump die in de rol van Chamberlain komt, als hij een 'deal' doorzet die Oekraïne het slachtoffer maakt van (economische) verdeel-en-heers-afspraken tussen de VS en Rusland. Onderhandelingen over de korte termijn moeten ingebed zijn in gesprekken over een Europees veiligheidspact, over een kernwapenvrij Europa en over het terugdringen van de wapenwedloop. Het is daarbij van belang niet langer selectief alleen naar de eigen belangen te kijken.

Selectieve moraal

De geschiedenis toont keer op keer dat westerse militaire interventies, zoals in Irak, Afghanistan

en Libië, chaos veroorzaken. De oorzaken daarvan waren steeds het overschatten van eigen mogelijkheden, het ontbreken van een helder plan voor ná de militaire interventie, en de volstrekt ongefundeerde gedachte dat het mogelijk is om met geweld een maatschappij te veranderen. De bemoeienis met Oekraïne vertoont in veel opzichten dezelfde trekken. Militaire macht alleen brengt geen oplossing.

Zeer ernstig is dat het Westen selectief omgaat met moraliteit en internationaal recht. De voortdurende steun aan Israël in het conflict in Gaza vormt hierin een dieptepunt. Hierdoor verliezen westerse democratieën wereldwijd geloofwaardigheid en moreel gezag. Jan Pronk stelt zelfs: 'De oorlog in Oekraïne wordt verloren in Gaza' [1]. Europa steunt Oekraïne om humanitaire redenen, maar verspeelt door steun aan Israël zijn relaties met de rest van de wereld: het ondermijnt de eigen geloofwaardigheid en verzwakt zo ook wereldwijd de inzet voor recht en gerechtigheid. Dit wordt onderstreept door de weigering van veel landen om sancties tegen Rusland te ondersteunen. Andere landen zien hoe eigen belangen van het Westen in de westerse opstelling de boventoon voeren, ondanks alle mooie woorden over recht en rechtvaardigheid.

Wegkijken van lijden

Politieke keuzes hebben directe gevolgen voor de mensen die dagelijks lijden onder de verschrikkingen van oorlog. Zowel in Palestina als in Oekraïne zijn we getuige van eindeloze verwoestingen en groot menselijk leed. Die conflicten komen nog in de krant, wat over veel andere oorlogssituaties nauwelijks gezegd kan worden: Soedan, Congo, Jemen.... Ráákt het lijden ons nog? Motiveert het nog om er álles aan te doen om het conflict te beëindigen? Of geven machtspolitiek en eigenbelang de doorslag?

In Oekraïne zijn honderdduizenden doden en gewonden gevallen, meer aan Russische zijde dan aan Oekraïense. In het debat worden de Russische slachtoffers makkelijk vergeten. Had Poetin maar niet een oorlog moeten beginnen. Maar dat is een vorm van wegkijken. Het past bij het *frame* dat oorlog moet rechtvaardigen. Slachtoffers aan de andere kant tellen daarin niet. We spreken met afschuw over de 'vleesmolen' van de Russische bestormingen. Maar daar zijn toch de door hun leiders daarin gestuurde Russische soldaten slachtoffer van? Men spreekt dehumaniserend over Russen als 'orks', de onderwereldwezens uit de boeken van Tolkien, alsof het niet om mensen gaat die ouders, vrienden en geliefden hebben. Over het concrete, gruwelijke geweld wordt grotendeels gezwegen. Dat oorlog betekent:

moorden, verkrachten, martelen en vernietigen wordt weggemoffeld. 'Vergeten' wordt ook dat trauma's generaties lang doorwerken en de samenleving beïnvloeden, zoals we maar al te goed weten van de Tweede Wereldoorlog.

Toegenomen vijandschap

Een ander gevolg van de oorlog is de toegenomen vijandschap tussen Russen en Oekraïners. De geschiedenis van beide landen is nauw verweven, maar vele familie- en vriendschapsrelaties zijn onder grote druk komen te staan. Aan het begin van de inval door Rusland waren veel mensen in dat land beschaamd over de actie van Poetin. Maar propaganda, oorlog en geweld en de noodzaak daarvoor te vluchten hebben de verhoudingen verscherpt. Het wrede optreden van Rusland heeft veel Oekraïners zich doen afkeren van de Russische taal en cultuur. De toegenomen vijandschap heeft het multiculturele karakter van Oekraïne sterk veranderd. Ook in het Westen bestaat het gevaar dat solidariteit met de Oekraïense bevolking uitmondt in een even grote haat jegens alles wat Russisch is, inclusief de rijke Russische cultuur.

Verzet van onderop

Framing door bepaalde woorden te gebruiken of abstract te blijven houdt het lijden op afstand. Waar het menselijk wordt, mag het lijden niet getoond worden: een film ('Russians at war') die concreet het leed en de gevoelens van zinloosheid onder Russische soldaten in beeld brengt, wordt weggezet als pro-Russische propaganda en geweerd van filmfestivals in het Westen [9]. Ook over desillusies, trauma's en desertie onder Oekraïense soldaten horen we weinig in de Nederlandse media. Die werkelijkheid, net als die van de corruptie in het leger, is te lastig. De verhalen die wel verteld worden gaan over soldaten als helden,

en over burgers die standhouden onder de beschietingen.

Het is belangrijk om de slachtoffers niet te vergeten, en het lijden onder ogen te zien. Alleen daardoor wordt de illusie van het militaire machtsspel doorgeprikt: de veiligheid en onkwetsbaarheid die nagejaagd worden zijn een fantoom. Een kwarteeuw geleden maakten de Soldatenmoeders in Rusland een einde aan de oorlog in Tsjetsjenië door bijna letterlijk hun zonen van het front weg te halen. Een dergelijke beweging lijkt ook nu weer op gang te komen. En ook in Oekraïne groeit het verzet en vluchten steeds meer militairen van het front weg of keren niet terug. In West-Europa lijkt nog weerstand te bestaan om deze afkeer van de oorlog onder ogen te zien. De steun voor Oekraïense en Russische dienstweigeraars is minimaal. Meer sympathie voor en ondersteuning van deze bewegingen van onderop kunnen een verschil maken.

Grote veranderingen

De afgelopen drie jaar zijn verschillende grote veranderingen zichtbaar geworden in het samenstel van factoren dat oorlogvoering beïnvloedt.

- Oekraïne is een proeftuin voor nieuwe technologie, waarbij drones het slagveld dramatisch veranderd hebben. Wapenfabrikanten zijn hier

heel open over. En veiligheidsdeskundige Rob de Wijk betoogde onlangs dat de NAVO moet gaan samenwerken met Oekraïne, omdat zij geavanceerde militaire systemen hebben ontwikkeld.

- Het gebruik van de wapens is veranderd: raketten en drones treffen steeds vaker burgers. Dat is zichtbaar in Oekraïne door de dagelijkse aanvallen vanuit Rusland, en in Gaza, waar Palestijnen in de gaten gehouden en beschoten worden door drones.
- De invloed van de wapenindustrie, die garen spint bij het beeld van permanente vijandschap, groeit. Vertegenwoordigers van de defensie-industrie worden in Brussel uitgenodigd als adviseurs voor het EU-beleid. De aandelen van bedrijven zoals Rheinmetall, producent van tanks en andere militaire systemen, schieten omhoog. De drone-industrie is een snel groeiende bedrijfstak. De Oekraïense minister van defensie gaf hints dat de productie van bewapende drones van groot belang kan worden voor de na-oorlogse Oekraïense economie. Ook de wederopbouw van het land zou uit die industrie betaald kon worden, op zijn minst gedeeltelijk.
- Drones met kunstmatige intelligentie maken het mogelijk om goedkope, dodelijke wapens te ontwikkelen die zonder menselijke inmenging werken.
- De internationale economische verhoudingen zijn drastisch veranderd [3]. De sancties hebben anders uitgepakt dan verwacht, ten nadele van westerse landen, doordat Rusland in de armen van China werd gedreven en geldstromen verlegd werden. De Global South, een groep landen in Afrika, Latijns-Amerika, en delen van Azië en Oceanië die kampen met structurele armoede, beperkte voorzieningen en snelle bevolkingsgroei, heeft wel de Russische agressie in 2022 veroordeeld, maar steunt de westerse sancties tegen Rusland niet. Dit heeft alles te maken met de dubbelzinnige en daardoor ongeloofwaardige opstelling van het Westen als het om de bescherming van mensenlevens tegen oorlogen en repressie gaat. Veel landen zagen de Russische agressie niet als wezenlijk verschillend van westerse militaire interventies. Zij kozen ervoor om met beide zijden relaties te blijven onderhouden.

Verwoestend effect

Dit onderstreept dat oorlog een verwoestend effect heeft op samenlevingen. Oorlog is definitief in de maatschappij binnengedrongen. Drones zijn daar een zichtbaar teken van. Het hacken van IT-infrastructuur, waardoor basisvoorzieningen in gevaar komen, is een minder zichtbaar signaal: de zogenaamde hybride oorlogvoering. Dat alles is

duidelijk te zien in Oekraïne en Rusland, en dreigt nu ook onze eigen samenleving mee te nemen. Als politici en militairen hun zin krijgen, staan we op de drempel van een ongekeerde militarisering. Het gaat daarbij niet alleen over een geweldige toename van de defensiebudgetten en een vernieuwing en uitbreiding van de bewapening. Militarisering dringt onder de noemer van weerbaarheid in de hele samenleving door. De NAVO dringt erop aan dat de bondgenoten burgerlijke ondersteuning voor militaire operaties in vrede, crisis en conflict mogelijk maken. Dat wil zeggen dat de maatschappij ingericht moet worden op het bieden van weerstand aan een militaire dreiging [10]. De precieze opdrachten van de NAVO aan de nationale overheden zijn geheim [11]. Het voorbeeld van Finland en Zweden wordt vaak genoemd: een 'total defence'-model met een nauwe samenwerking tussen defensie, bedrijfsleven, maatschappelijke organisaties en burgers: dienst-plicht, grote aantallen reservisten, aanleggen van voorraden, inrichten van wegen en spoorlijnen voor militair transport, voorlichting etc. [12]

Waarom praten onze politici alleen nog over oorlogsvoorbereiding, en worden burgers daarin meegezogen? Een toekomst waarin alles ondergeschikt gemaakt wordt aan veiligheid, en waarin dreigen en bedreigd worden met totale vernietiging de politiek bepalen, is toch een gruwelijk schrikbeeld? Waarom zet de politiek niet alles op alles om oorlog te voorkomen, door aan te dringen op onderhandelingen over wapenbeheersing en over langetermijnoplossingen voor gedeelde veiligheid? Waar zijn de vredesplannen van Europa? Wat als Europa haar perspectief zou veranderen: niet de huidige tijd benoemen als 'pre-war', maar als 'pre-peace', als een tijd om vóór alles aan vrede te werken?

Breed begrip van vrede

Politici gebruiken in deze dagen vaak het begrip 'rechtvaardige vrede'. Daarmee wordt een beperkt soort rechtvaardigheid bedoeld, namelijk een vorm van rechtzetten van wat de Russische invasie teweeg heeft gebracht. De Wereldraad van Kerken ontwikkelde echter een veel bredere visie op rechtvaardige vrede, bestaande uit vrede met de aarde, vrede in de gemeenschap, vrede op de markt en vrede tussen volkeren. Juist dit brede begrip van de vrede die moet worden nagestreefd, wordt nu bedreigd.

Oorlog brengt grote schade toe aan het milieu, en het militaire apparaat is verantwoordelijk voor een aanzienlijk deel van de CO₂-uitstoot en van het gebruik van grondstoffen. De grond van Oekraïne is

voor lange jaren verwoest en vergiftigd. Maar ook gaan investeringen in defensie rechtstreeks ten koste van klimaatbeleid, zorg en sociaal beleid. Bij de oproep om het defensiebudget drastisch te verhogen zeggen zowel NAVO secretaris-generaal Rutte als de Amerikaanse minister Rubio dat dat ten koste mag gaan van uitgaven voor de verzorgingsstaat. En recent bleek dat milieuregels aan de kant mogen worden gezet voor de uitbreiding van defensieterreinen in Nederland.

Roep om weerbaarheid

Over vrede tussen de volkeren, en vrede in de gemeenschap – het bevorderen van inclusiviteit, tegengaan van discriminatie en zorgen voor rechtvaardigheid in lokale gemeenschappen – kunnen we kort zijn: gepolariseerde verhoudingen, vijandbeelden, en de verharding die gepaard gaat met weerbaarheid met een militaire rand, beloven weinig goeds. Een van de trieste gevolgen van het conflict in Oekraïne is het uiteendrijven van de verschillende gemeenschappen in dat land. Ook in de Baltische staten is de verhouding tussen niet-Russische en Russische bevolkingsgroepen verhard.

Veel mensen en instanties roepen nu dat de samenleving weerbaar moet worden. Mede in opdracht van de NAVO neemt de overheid maatregelen op dit gebied. Veel hiervan staat in het teken van een veronderstelde militaire dreiging, en van het idee dat de burgers samen moeten helpen die dreiging het hoofd te bieden. Over de aannames hierachter en de gevolgen ervan spraken we al. We kunnen en mogen alleen maar 'nee' zeggen tegen de gedachte dat burgers moeten gaan meedoen aan de gewapende landverdediging, bijvoorbeeld door lessen en trainingen in vredestijd. Ook moeten we niet accepteren dat de maatschappij volledig wordt aangepast aan de eisen van defensie (logistiek, ruimte, productie, menskracht). Tegenover de algemene roep om (militaire) weerbaarheid zouden wij juist een eigen, vrijmoedige, gelovige visie van de kerk willen horen.

Ruimte voor bezinning

Kerk en Vrede heeft vanaf het begin van de Oekraïne-oorlog kritische vragen gesteld in de geest van het voorgaande, in toenemende mate samen met andere vredesorganisaties. Onze ervaring was dat kritische vragen niet op prijs worden gesteld, omdat ze het simpele vijands- en afschrikkingdenken ondergraven. We blijven echter ons geluid laten horen. Wij beschouwen ons pacifisme ook als het creëren van ruimte om ook over de moeilijkste vragen na te denken. Voor die reflectie lijkt in het huidige politieke klimaat geen ruimte

meer te bestaan, met als gevolg dat van een democratisch debat steeds minder sprake is. Wij zijn er echter van overtuigd dat alleen veelzijdige informatie en doorgaande bezinning in de gehele samenleving een weerbaarheid kunnen creëren die ver uitsteekt boven de militaire weerbaarheid waar het momenteel vooral over gaat.

Gezamenlijke praktijk

Een bijbels gefundeerde weerbaarheid, die afstand neemt van het heersende geloof in het succes van geweld is meer dan ooit nodig. Rechtvaardige vrede is geen abstracte juridische term, maar een gezamenlijke praktijk. Dat praktisch handelen geeft vorm aan weerbaarheid, door concreet te werken aan vrede met de aarde (duurzaamheid), vrede op de markt (rechtvaardige economische verhoudingen), vrede in de gemeenschap (iedereen doet mee), en vrede tussen volkeren. Het is een praktijk die niet grijpt naar geweld, en die geweld niet rechtvaardigt, omdat men doordrongen is van de gigantische vernietigingskracht van moderne wapens, waar de machtelozen het eerste slachtoffer van zijn.

Binnen de Protestantse Kerk wordt echter weer volop ingezet op het concept van de rechtvaardige oorlog. Het lijkt wel of deze kerk het gesprek in de Wereldraad van Kerken over rechtvaardige vrede, waar toch ook de Nederlandse kerken heel actief aan meededen, helemaal vergeten is. Terwijl dat brede begrip rechtvaardige vrede ons nu zou kunnen weghalen uit de fixatie op meer en meer bewapening. Is de kerk door het wapengekletter haar eigen verhaal uit het oog verloren?

Gods wapenrusting

Herkennen we dat de *echte* bedreigingen van binnenuit komen, zoals aantasting van onze democratie, wereldwijde economische competitie ten koste van de aarde, ondermijning van de internationale rechtsorde, de macht van techbedrijven, en militarisering die de maatschappij doordringt? Paulus spreekt in zijn brief aan de gemeente van Efeze over het aantrekken van de 'wapenrusting van God', waarin de wapens verrassend blijken te bestaan uit waarachtigheid, gerechtigheid, de vredesboodschap. Ook Jezus ging mensen voor in verrassende praktijken van verzoening: de andere wang, meer dan het gewone doen. Het zou zoveel kunnen betekenen als kerken in onze tijd werkelijk deze levenspraktijk zouden voorleven en de wapens van God zouden durven hanteren en uitdragen.

Hoe heilzaam zou een praktijk van rechtvaardige vrede zijn. Geleefd door gemeenschappen (kerkelijk of niet) die hun kwetsbaarheid accepteren, en zien dat ze afhankelijk zijn van elkaar, wat juist ook hun kracht is. ◀

Bronvermeldingen

1. Vredesactivist Jan Pronk: 'Trumps vrede is niet mijn vrede', *Trouw*, 12 maart 2025, www.trouw.nl/binnenland/vredesactivist-jan-pronk-trumps-vrede-is-niet-mijn-vrede~beca29ab
2. Wendela de Vries en Martin Broek, 'Fact checking Mark Rutte en zijn beweringen over de Russische dreiging', *Joop*, 7 februari 2025, www.bnnvara.nl/joop/artikelen/factchecking-mark-rutte-en-zijn-beweringen-over-de-russische-dreiging
3. Jolle Demmers, 'Het oorlogscomplex Oekraïne: een relationele benadering', *Tijdschrift voor Cultuur en Criminaliteit*, no. 1, 2025, jolledemmers.substack.com/p/het-oorlogscomplex-oekraïne-één-relationele
4. Werkgroep Inclusieve Veiligheid, 'Veiligheid Opnieuw Doordenken', 2024, uitgeverij GigaBoek (ISBN 9789085485377). Ook verkrijgbaar bij *Kerk en Vrede* (tegen verzendkosten) of via de WIV-site: samenvoelig.earth (bij Agenda)
5. 'Ukraine-Russia Peace Is as Elusive as Ever. But in 2022 They Were Talking', *New York Times*, 15 juni 2024, archive.ph/TmEHw
6. Podcast *Daily Telegraph*, 28 november 2024 (vanaf 27 min 55 sec.), youtu.be/01DdfMqP4-g
7. Guido van Leemput, 'Drie jaar oorlog en wat nu', 24 februari 2025, [.stopdeoorlogamsterdam.nl/drie-jaar-oorlog-en-wat-nu.html](http://stopdeoorlogamsterdam.nl/drie-jaar-oorlog-en-wat-nu.html)
8. *Kerk en Vrede*, 'Oorlog onvermijdelijk? Pacifisme en de Tweede Wereldoorlog', december 2024, kerkenvrede.nl/file/kerkenvrede/b17b34827adf19101b884ee0c637376d/
9. 'IDFA trekt documentaire over Russische soldaten terug om een 'shitstorm' te voorkomen', *NRC*, 21 november 2024, nrc.nl/nieuws/2024/11/21/idfa-trekt-documentaire-over-russische-soldaten-terug-om-één-shitstorm-te-voorkomen-a4874057
10. NCTV en ministerie van Defensie, 'Weerbaarheidsopgave', december 2024, nctv.nl/binaries/nctv/documenten/publicaties/2024/12/06/weerbaarheidsopgave/TK+Bijlage+2+weerbaarheidsopgave.pdf
11. Kees Kalkman, 'Oorlogsvoorbereiding ministeries grotendeels geheim', *Vredesmagazine*, nummer 2, 2025, p. 24-25.
12. Annelies van Vark en Jörg Noll, 'Volg het Zweedse voorbeeld, maak de samenleving weerbaar', *Trouw*, 5 maart 2025, trouw.nl/opinie/opinie-volg-het-zweedse-voorbeeld-maak-de-samenleving-weerbaar~b0d49025

Het project roept op tot het ontwikkelen van vaardigheden zoals sociale weerbaarheid, mediation en geweldloze interventie. Ook benadrukt het de noodzaak om ecologie als uitgangspunt te nemen: zonder een leefbare planeet kan echte veiligheid niet bestaan.

Een belangrijk onderdeel van de voorgestelde om-slag is de conversie van militaire structuren naar civiele toepassingen. Denk aan het inzetten van voormalige militaire middelen voor rampenbestrijding, humanitaire hulp of internationale samenwerking op het gebied van klimaatadaptatie.

Hoop en realisme

Het projectdocument is hoopvol, maar niet naïef. Het erkent dat de weg naar inclusieve veiligheid lang en weerbarstig zal zijn. Daarom stelt het een gefaseerd stappenplan voor: in periodes van vijf jaar worden concrete acties geformuleerd, gericht op het versterken van civiele initiatieven en het langzaam terugdringen van militaire afhankelijkheid. Belangrijk is dat deze beweging breed wordt gedragen. Niet alleen overheden, maar vooral maatschappelijke organisaties, religieuze gemeenschappen, wetenschappers en burgers worden uitgenodigd om deze transitie vorm te geven.

Kritische reflecties

Tijdens de ontwikkeling en bespreking van het document zijn waardevolle kritische reflecties ingebracht. Zo werd benadrukt dat de beweging naar inclusieve veiligheid niet alleen een westers project mag zijn: er moet actieve samenwerking worden gezocht met landen en vredesbewegingen in het mondiale Zuiden. Ook werd gewezen op het belang van onafhankelijkheid van overheden: maatschappelijke veerkracht begint bij de burger zelf.

Daarnaast werd gepleit voor meer aandacht voor thema's zoals belastingrechtvaardigheid, de macht van techbedrijven, drugscriminaliteit en de impact van neoliberale economische structuren op sociale verbondenheid. Opvallend was ook de oproep om jongeren sterker te betrekken. Inclusieve veiligheid vraagt om nieuwe generaties die zich verbonden voelen met een gedeelde toekomst. Daarbij gaat het niet om het vereenvoudigen van de boodschap, maar om het serieus nemen van de kracht en de betrokkenheid van jongeren.

Vlinder als symbool

Op de omslag van *Veiligheid Opnieuw Doordenken* prijkt een citroenvlinder. Deze vlinder, die als een van de eerste verschijnt na de winter, symboliseert hoop en nieuwe mogelijkheden. In een tijd waarin herbewapening en militaire logica weer de over-

hand lijken te krijgen, herinnert de citroenvlinder ons eraan dat verandering mogelijk is – als we durven te dromen én te handelen. Zoals de titel van het album van de bekende jazz-pianist Bill Evans zegt: *You Must Believe in Spring*.

De weg vooruit

Veiligheid Opnieuw Doordenken is niet slechts een studie of een plan; het is een oproep. Een oproep om te geloven dat veiligheid niet gebouwd hoeft te zijn op angst en geweld, maar op vertrouwen, samenwerking en rechtvaardigheid. De weg naar inclusieve veiligheid is lang, maar niet onbegaanbaar. Elk initiatief, elke dialoog, elke stap in de richting van geweldloze oplossingen draagt bij aan een toekomst waarin niet wapens, maar mensen en gemeenschappen centraal staan. Of, zoals de initiatiefnemers stellen: 'Vrede, wie durft?' Het antwoord ligt bij ons allen. Wie durft mee te werken aan deze noodzakelijke omslag, aan een vrede die niet tijdelijk en fragiel is, maar stevig geworteld in rechtvaardigheid en verbondenheid? ◀

Het volledige document is gratis te bestellen via: www.kerkenvrede.nl (verzendkosten € 5,-) of de boekhandel: ISBN 9789085485377, € 24,95.

Wat kunnen wij doen?

Het is tijd om in actie te komen. Hierbij enkele stappen die we kunnen nemen om deze visie te realiseren:

- 1. Bewustwording creëren:** deel deze ideeën met je vrienden, familie en collega's. Gebruik sociale media om de boodschap te verspreiden.
- 2. Politieke druk uitoefenen:** schrijf brieven aan je lokale en nationale vertegenwoordigers. Vraag hen om beleid te steunen dat gericht is op civiele veiligheid en duurzame ontwikkeling.
- 3. Ondersteun maatschappelijke organisaties:** sluit je aan bij organisaties die werken aan vrede, duurzaamheid en rechtvaardigheid. Doneer tijd of geld om hun inspanningen te ondersteunen.
- 4. Educatie en opleiding:** volg cursussen en workshops over geweldloze conflictoplossing en civiele veiligheid. Deel je kennis met anderen.

Voorzitter van de Werkgroep Inclusieve veiligheid, Johannes Berger, de boer op met het projectdocument *Veiligheid Opnieuw Doordenken*.

Het testament van Käthe Kollwitz

De Duitse kunstenares Käthe Kollwitz maakte in haar leven twee wereldoorlogen mee. Aan dit oorlogsleed en de onrust in de tussenperiode in Duitsland heeft zij op een indringende manier in haar werk uitdrukking gegeven. Ook verbaal drukte zij zich sterk uit in haar dagboeken 1908-1941. Hierin schrijft zij over haar werk en haar leven als moeder van twee zoons in oorlogstijd. De keuzes die zij moest maken en de gevolgen ervan. Waaruit putte zij kracht? Hoe stelde zij zich op ten aanzien van de oorlog? Wat wilde zij eigenlijk met haar werk?

Anne Nijssen

Käthe Schmidt is in 1867 in een vrijheidslievende familie in Königsberg geboren. Grootvader en vader gingen erg hun eigen weg. Na ontslagen te zijn als predikant stichtte grootvader de Vrije Gemeente in Königsberg. Hij was een tegenstander van iedere militaire confrontatie. Haar vader werd later ook predikant in deze Vrije Gemeente. Hij was lid van de socialistische arbeiderspartij. Ook de kinderen in het grote gezin kregen veel ruimte om zich te ontwikkelen. Al vroeg onderkende vader Schmidt het talent van zijn dochter Käthe. Met een tekenboekje zwierf zij als kind al vaak rond in de haven van Königsberg. Het leven van matrozen en arbeiders trok haar aan. Vader zorgde ervoor dat zij de nodige opleidingen kreeg. Aanvankelijk in Königsberg, later in München en Berlijn. Aan haar behoefte onafhankelijk en vrij te zijn werd tegemoetgekomen. Als zeventienjarig meisje woonde en studeerde zij al in Berlijn. Hoewel zij zelf graag schilderde, werd daar vooral haar talent voor grafiek gezien, de zwart-witkunst die zich goed leent voor uitbeelding van actie. Later kwam daar het beeldhouwen bij.

Onderlinge verbondenheid

Al vroeg verloofde zij zich met Karl Kollwitz, student medicijnen en sociaal democraat, die al jaren in het gezin Schmidt thuishkwam. Na hun huwelijk in 1891 werd Karl ziekenfondsarts in een arbeiderswijk in Berlijn, een passende plek voor deze sterk sociaal ingestelde man. Meer dan 50 jaar woonden zij in de Weissenburgerstrasse 25.

De praktijk op de begane grond en het atelier er vlakbij. Zo raakte ook Käthe Kollwitz sterk betrokken bij de sociale problematiek van armoede en dronkenschap. Dit werkte weer door in haar werk. Elkaar gaven ze veel ruimte om het eigen werk te doen, Käthe Kollwitz sloot zich aan bij de Berlijnse *Sezession*, een vereniging van kunstenaars die zich afscheidde van het gangbare kunstbedrijf. Een toneelstuk van Gerhart Hauptmann, *Die Weber*, inspireerde haar tot het maken van een serie prenten over de opstand van de Silezische wevers in 1844 tegen uitbuiting door de fabrikanten.

Met dit werk, *Een weversoproer*, brak zij in 1898 artistiek door. Dit leidde tot een onderwijsplek aan de School voor Kunstenaressen in Berlijn. In deze periode werden ook hun twee zoons geboren: Hans in 1892, Peter in 1896. Ook als moeder was Käthe Kollwitz erg betrokken en actief. Ze deden veel samen: knutselen, lezen, toneelspelen. Literatuur, muziek en poëzie leefden in het gezin. Er werd veel gevierd en de onderlinge verbondenheid was groot.

Blijvende schuldgevoelens

Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog voelden veel jongeren in Duitsland zich geroepen het vaderland te verdedigen. Zo ook de zoons Kollwitz. In de overtuiging nodig te zijn wilde Peter, de jongste zoon van 18, zich aanmelden als vrijwilliger. Dit stuitte op een duidelijk 'nee' van zijn vader. Wetend dat Peter zijn wil toch zou doorzetten, stemde zijn moeder uiteindelijk in en bepleitte de wens van de zoon bij haar man. Terugblikkend op haar leven zegt zij hierover: 'Ik vervloek de oorlog, ik wist dat het zwaarste gevraagd zou worden. Dat ik me niet verzette hing ermee samen dat het mij tegenstond in deze laatste tijd niet geheel en al verbonden te zijn met de jongen. Als het toch moest zijn, dan alleen in verbondenheid met elkaar.' (p. 745) Peter ging en stierf twee dagen na inzet aan het front in België bij Diksmuiden. Zijn dood was een absoluut dieptepunt in haar leven. Op dat moment begon voor haar het oud zijn. De keuze riep blijvende schuldgevoelens op. Aan de zelf-

portretten in die periode is goed te zien hoe de oorlog door de dood van haar zoon in haar getrokken is, hoe deze háár getekend heeft. Zij probeerde hem trouw te blijven door hem zoveel mogelijk aanwezig te houden. Zijn kamertje werd aangehouden en door velen vaak van bloemen voorzien. Ook bleef zij verbonden met zijn vrienden. Al snel vatte zij het plan op een gedenkteken voor Peter te maken. Met veel tussenpozen is hieraan jaar gewerkt. Dit zo genoemde 'grote werk' vroeg heel veel van haar krachten. Zij was dan ook steeds bang het niet voor haar eigen dood te kunnen voltooien. Maar dit werk gaf ook rust: 'Bij één werk heb ik stilte en verlichting gevoeld: bij Peters grote werk. Daar voelde ik vrede en was ik bij hem.' (p. 449) Het werden twee ouderfiguren, *Die trauernden Eltern*, die ieder met hun eigen expressie op een eigen sokkel neerknielden. In 1932 werd ieder aan een kant van de ingang van het oorlogskerkhof van Roggevelde in Vlaanderen geplaatst. Zo keken ze uit over het leger kruisen van 2000 gesneuvelde Duitse soldaten. Zo drukten de beelden ook het verdriet uit over de vele anderen. (Na overplaatsing van het graf van Peter in 1956 staan de beelden nu in Vladslo-Praedbosch.)

Houding tegenover oorlog

Psychisch raakte Käthe Kollwitz door de dood van haar zoon in een dilemma. 'Mijn onhoudbaar tegenstrijdige instelling ten aanzien van de oorlog. Hoe is die ontstaan? Door Peters offerdood. Wat

mij toen duidelijk werd en wat ik in mijn werk wilde vasthouden, dat wordt nu in mij weer zo zeer aan het wankelen gebracht. Ik geloofde Peter alleen te kunnen behouden wanneer ik datgene, wat hij mij toen leerde, mij niet liet ontrukken. Nu duurt de oorlog al twee jaar en vijf miljoen mensen zijn ongelukkig geworden en vernietigd. Bestaat er nog iets, dat dit rechtvaardigt?' (p. 270) Toch sprak zij zich ook niet uit voor het pacifisme, althans niet in woorden. Zij kijkt met een kritische blik naar jonge mensen die pacifist zijn. En zij vraagt zich ook af of het niet van ontrouw naar haar zoon getuigt als ze slechts de waanzin van oorlog laat zien.

Wel is zij twee jaar voor haar dood duidelijk over het recht van verdediging: 'Er kan en mag oorlog gevoerd worden als het zich om verdediging van rechten handelt, die in het grote kader van een natie tegen andere naties nu eenmaal bestaan. De verdediging mag echter nooit in machtsoverschrijding en grensoverschrijdende handelingen overgaan. Dat is het moeilijke punt. Iedere oorlog wordt in een verdedigingsoorlog verdraaid. In elke oorlog wordt de 'nationale eer' bezworen en zo ontstaat steeds hetzelfde beeld, dat de licht ontvlambare jeugd zich innerlijk opgeroepen voelt zich voor de nationale eer met het eigen leven in te zetten. Het is voor onafzienbare tijd een zaak zonder einde.' (p. 710)

Over haar positie als kunstenaar in oorlogstijd is zij in 1916 wel heel duidelijk: 'Men kan van een kunstenaar, die ook nog eens vrouw is, niet

Käthe Kollwitz,
'Trauernde Eltern',
installatie op de
militaire begraaf-
plaats van Vladslo.

verwachten dat hij in deze waanzinnig gecompliceerde verhoudingen zijn richting kan bepalen. 'Ik heb als kunstenaar het recht, uit alles het gevoelsgehalte te trekken, op me te laten werken en het naar buiten te brengen.' (p. 483) Ondubbeltzinnig wist zij dus wat haar te doen stond en deed dat ook.

Leidende gedachte

Käthe Kollwitz wilde iets met haar werk: 'Ik vind het goed dat mijn kunst doelen kent. Ik wil werken (uitwerking) hebben in deze tijd waarin mensen zo radeloos en hulpbehoevend zijn.' (p. 542). Van de noodzaak van haar werk was zij doordrongen. Het moest echt en wezenlijk zijn. Vanuit intense bewogenheid met lijdende en onderdrukte mensen maakte zij tekeningen, etsen, zelfportretten, affiches, houtsneden en beelden. Haar werk werd erkend en bekend onder het publiek. Het werkte. Inspiratie vond zij vooral in literatuur, maar ook in muziek, poëzie en het Oude en Nieuwe Testament. Met name het werk van Goethe bood haar kracht en oriëntatie. Zo was er één zin uit het werk van Goethe die voor haar leidend werd: 'Zaad, dat nog vrucht moet dragen, mag niet worden vermalen.' (p. 704)

Over de betekenis van die zin voor haar leven en werk schrijft zij in 1915: 'Ik wil nog niet sterven, zelfs niet wanneer Hans sterft en Karl. Niet, voordat ik trouw met mijn talent tot het uiterste heb gewoerd en de in mij gelegde zaadkorrel tot in de laatste kleine twijg heb ontwikkeld, waartoe hij is bestemd – niet eerder wil ik heengaan ... Peter was het zaad, dat nog vrucht moest dragen, dat niet vermalen had mogen worden. Hijzelf was het gezaaide zaad. Ik ben de drager en ontwikkelaar van zijn zaadkorrel.' (p. 182)

Ook in een schriftelijk pleidooi tegen de oorlog in 1918 beroept zij zich op deze zin van Goethe als zij zegt: 'Er is genoeg gestorven. Niemand mag meer sneuvelen!'

Vanuit deze heldere positiebepaling ging zij verder met het uitbeelden van de oorlog. Zo maakte zij bijvoorbeeld een anti-oorlogsaffiche voor de internationale vakcentrale Amsterdam in 1922 en de houtsnede cyclus 'Oorlog' in 1922/23.

Laatste periode

Van het gevaar van het opkomend nationaal-socialisme waren Karl en Käthe Kollwitz zich goed bewust. Zij ondertekenden een appèl tot

vorming van een eensgezind front tegen het fascisme. Kort na de machtsovername door Hitler werd Käthe Kollwitz aangeraden de Akademie te verlaten, omdat de Akademie anders zou worden opgeheven. Daarmee verloor zij haar functie en atelier. Met name haar voorstellingen van moeders in moeilijke omstandigheden beantwoordden niet aan het moederbeeld van de nationaal-socialisten. Zij trok zich terug in haar atelier thuis en werkte door – opvallend veel aan werken over de dood.

Er volgde een reeks van ingrijpende gebeurtenissen. In 1939 werd kleinzoon Peter, de zoon van Hans (die de Eerste Wereldoorlog had overleefd) opgeroepen. In 1940 stierf Karl Kollwitz. In 1942 sneuvelde Peter in Rusland. In 1943 werd het huis in de Weissenburgerstrass door een bom verwoest. (Kort daarvoor had Käthe Kollwitz het huis verlaten.) In de buurt van Dresden is zij kort voor het einde van de oorlog gestorven.

Haar laatste werk in 1941 had als titel: *Zaad, dat nog vrucht moet dragen, mag niet worden vermalen*. In haar dagboek licht zij dit werk toe: 'Ik tekende nog één keer hetzelfde: jongens, goede Berlijnse jongens, die als jonge paarden gretig naar buiten willen, worden door een vrouw tegengehouden. De vrouw (een oude vrouw) heeft de jongens onder zich en onder haar mantel geborgen, krachtig en overheersend spreidt zij haar armen en handen over de jongens heen. 'Zaad, dat nog vrucht moet dragen, mag niet worden vermalen' – deze eis is zoals 'Nooit meer oorlog' geen vurige wens maar een gebod. Een eis. Dit is nu eenmaal mijn testament' (p. 705)

'Saatfrüchte sollen nicht vermahlen werden'. Laatste litho van Käthe Kollwitz, eind 1941. Serie: Käthe Kollwitz Museum Berlijn.

K. Kollwitz, *Die Tagebücher 1908-1943*. München, 2007. Haar werk is te zien in het Käthe Kollwitz Museum in Keulen en Berlijn.

Vrede oefenen in tijden van oorlog

Op woensdag 25 juni, om twee voor twaalf, verzamelen bezorgde burgers zich voor het ministerie van Defensie aan de Kalvermarkt 32 in Den Haag. Niet voor een klassieke protest-actie, maar voor een bezinningsmoment – een vreedzame, spirituele en morele getuigenis die uitgaat van het Jeannette Noëlhuis. Deze katholieke leefgemeenschap, geïnspireerd door het evangelie en de vredestraditie van onder andere Dorothy Day en de Catholic Worker-beweging, roept op tot een radicale bekering: van militaire macht naar vreedzame gerechtigheid.

Eerdere vredes-oefeningen op en bij de nucleaire vliegbasis Volkel.

Deelnemers worden gevraagd een emmertje, een groen takje en wat water mee te nemen. Niet als theatrale symboliek, maar als middel om een ritueel van waarheid en hoop vorm te geven. Daarmee willen zij de kwade geesten die het NAVO-beleid beheersen, benoemen, ontmaskeren en uitdrijven. Tegelijkertijd willen ze de houding en geest zege- nen die nodig is om in vrede te leven – met vriend én vijand, en met de hele schepping.

Liturgie van vrede

Deze getuigenis is geen politieke demonstratie, maar een alternatieve liturgie. Een stille proces- sie van zo'n twee kilometer maakt deel uit van het programma. Op wandelschoenen trekken de deelnemers richting de vredesvlam bij het Vredespaleis. Daar eindigt het moment met een gebed om vrede. Zo wordt geloof gekoppeld aan actie, en gebed aan protest.

De actie vindt plaats terwijl in Den Haag de NAVO-top wordt gehouden op 24 en 25 juni. Terwijl de politieke en militaire top zich buigt over defensie- strategieën, bewapening en allianties, roept het Jeannette Noëlhuis op tot een ander vertrouwen: niet op kernwapens, drones en bombardementen, maar op de Levende, de Schepper van al wat leeft. Onder het motto van het ministerie – 'Mijn schilt ende betrouwen sijt Gij o God mijn Heer' – klinkt een radicaal tegengeluid: geloof in God kan en mag geen dekking zijn voor dodelijke strijdkrachten.

Uitdrijven oorlogsgeest

De vredesactie wil de geest aan de kaak stellen die aan veel van het NAVO-beleid ten grondslag ligt – en die ook in delen van het christendom wortel heeft geschoten. De organisatoren noemen de houding van bijvoorbeeld de Amerikaanse minis- ter van oorlog, Pete Hegseth, die gelooft dat het God welgevallig zou zijn als Palestijnen worden verdreven zoals de Filistijnen van weleer. Tegen deze geest willen de deelnemers zich keren met de woorden van Ezechiël: 'Ik zal u een nieuw hart geven, een vleses hart... Ik zal u reinigen van al uw drekgoden.'

De actie bepleit dat Nederland niet moet varen op angst en vernietigingskracht, maar op compas- sie en solidariteit. Wat als onze marineschepen gevuld zouden zijn met hulpgoederen, bemand door militairen en burgers die vrijwillig, ongewa- pend en met gevaar voor eigen leven naar Gaza varen om te helpen? Om mensen ter plekke bij te staan of in veiligheid te brengen? Dat zou pas een vredesmissie zijn.

Geweld als klimaatvijand

De actie benoemt ook de ecologische impact van militarisering. De CO₂-uitstoot van legeroperaties

Het Jeannette Noëlhuis roept op tot een ander soort burgerlijke moed. Niet gericht op confrontatie, maar op waarheid, compassie en verzoening.

is enorm. 'Groene' oplossingen – elektrische tanks, biobrandstof – lossen dat probleem niet fundamenteel op. De productie daarvan vereist mijnbouw, monoculturen en vernietigt ecosystemen. Zelfs zonder oorlog blijft militaire technologie, zoals sonar, de natuur ernstig beschadigen. Daarom wordt opgeroepen om iets dierbaars mee te nemen naar de actie – iets wat bedreigd wordt door de militaire logica. Een kartonnen walvis bijvoorbeeld, symbool van het zeeleven dat door militaire sonar verstoord en uitgeroeid wordt. Want walvissen dragen bij aan het vastleggen van CO₂ via plankton, en zijn zo bondgenoten in de klimaatstrijd. Laat hen, en alles wat ons lief is, meelopen in deze vredesliturgie.

God van liefde

De getuigenis spreekt ook over een verkeerde theologie die oorlog legitimeert. Een Godsbeeld waarin God strijdt, vernietigt of straft. Maar God is liefde, zegt het evangelie, en Jezus roept op onze vijanden lief te hebben. Dat vraagt om een radicaal andere praktijk – één die geweld afwijst, zelfs als het wettelijk of strategisch 'gerechtvaardigd' lijkt.

De deelnemers zullen daarom ook bidden voor ommekeer: bij de beleidsmakers op de NAVO-top, bij het ministerie van Defensie, bij de duizenden agenten die ingezet worden om deze top te beschermen, bij politici en burgers. Dat we samen – NAVO en Rusland, Israël en Palestina, China, de VS en alle volkeren – het roer omgooien en werken aan leven in harmonie met elkaar en met de aarde.

Levend protest

Deze getuigenis is slechts het begin. In oktober volgt een tweede actie, eveneens geïnitieerd door het Jeannette Noëlhuis, rond de NAVO-oefening

Steadfast Noon, waarin een kernoorlog wordt geoefend. Op donderdag 16 oktober willen de deelnemers daar vrede oefenen – letterlijk. Enkele ideeën: bomen planten aan de kop van de startbaan. Symbolisch 'tunnels graven' onder militaire hekken. En het creëren van een toegankelijke plek waar ook mensen in rolstoelen of met rollators plaats kunnen nemen op de startbaan – als levend protest tegen de waanzin van nucleaire oorlog.

Deze actie is nog volop in ontwikkeling. Maar duidelijk is al: het Jeannette Noëlhuis roept op tot een ander soort burgerlijke moed. Niet gericht op confrontatie, maar op waarheid, compassie en verzoening. ◀

Bron: *Jeannette Noëlhuis*

Het Jeannette Noëlhuis roept op tot een vreedzame, spirituele en morele getuigenis.

Meedoen of meer weten?

Wie zich aangesproken voelt door deze vredesgetuigenis, wordt uitgenodigd zich aan te sluiten via het Telegramkanaal [@vredesoefenen](#) of regelmatig updates te checken op de website van het Jeannette Noëlhuis. Daar vind je ook de actieconsensus: een reeks uitgangspunten waar elke deelnemer zich aan committeert.

Aan beide vredesacties is een kans op aanhouding verbonden. Maar elke deelnemer kan zelf kiezen of zij of hij dat risico wil lopen. Beide vormen van betrokkenheid – zichtbaar of ondersteunend – zijn waardevol. Vrede vraagt om mensen die hun verantwoordelijkheid nemen. In woord, in gebed, en in daad.

“Vrede moet je maken”

Op Tweede Paasdag organiseerden Stop Wapenhandel en *Kerk en Vrede* een Paasmars in Den Haag, gesteund door De Nieuwe Vredesbeweging. Onder meer Wendela de Vries, Nederlandse vredes-activist en publicist, vooral bekend als medeoprichter en coördinator van Stop Wapenhandel.

Stop Wapenhandel organisatie die zich inzet tegen wapenexport en militarisering

In haar toespraak wees Wendela de Vries erop dat vredesprotest hard nodig blijft: “Vredesprotest is hard nodig, want er is veel aan de hand. In deze stad, Den Haag, wordt binnenkort een NAVO-top gehouden. Er is nu al een stuk snelweg afgesloten voor de NAVO-top. Als XR een paar uurtjes op een snelweg zit wordt met groot materieel uitgerukt, maar voor de NAVO is het blijkbaar geen probleem. Terwijl mensen die oproepen om de klimaatcrisis te stoppen enorm bijdragen bij aan onze veiligheid. Heel wat meer dan de NAVO. Er heerst een verkeerd idee over wat veiligheid is.”

Tegen militaire interventies

De Vries onderstreepte dat De Nieuwe Vredesbeweging zich verzet tegen alle militaire interventies: “Tegen die van de NAVO, tegen die van Netanyahu (al kan je het geweld in Gaza nauwelijks een militaire interventie noemen, het Internationaal Hof ziet duidelijk aanwijzingen voor genocide). Wij zijn ook tegen de militaire interventie van Poetin in Oekraïne. Natuurlijk. In Oekraïne wordt een vreselijke oorlog gevoerd, en het geweld gaat maar door. Dat komt ook omdat de NAVO-landen, Europa voorop, zich niet inzetten voor vrede. Het doel is niet vrede voor Oekraïne, het doel is de militaire overwinning. En dat is echt wat anders.”

Wendela de Vries: “Deze Paasmars roept niet alleen op tot vrede, maar tot vrede én rechtvaardigheid.”

Te veel invloed

Wendela bekritiseerde de plannen van de Europese Commissie om € 800 miljard extra te investeren in oorlogsvoorbereiding, ten koste van zorg, onderwijs en andere maatschappelijke voorzieningen.

De wapenindustrie heeft volgens haar te veel invloed op het veiligheidsbeleid: “Politici laten hun oren hangen naar wapenindustrie en militairen. De wapenindustrie zit letterlijk aan de beleidstafels mee om het veiligheidsbeleid van Nederland te bepalen. Een commercieel belanghebbende partij krijgt inspraak in wat er nodig is voor veiligheid. En natuurlijk zegt die: je bent alleen veilig als je heel veel van onze wapens koopt.”

Kleine stappen

De Vries eindigde haar toespraak met een duidelijke boodschap: “Deze Paasmars roept niet alleen op tot vrede, maar tot vrede én rechtvaardigheid. Wij zeggen niet: stop met schieten, dan is alles opgelost. Natuurlijk niet. Er moet gewerkt worden aan het oplossen van conflicten op een zo rechtvaardig mogelijke manier. We krijgen nooit een ideale wereld. Maar we moeten daar wel zo veel mogelijk naar streven. Dat lukt niet als we het beleid voor vrede en veiligheid overlaten aan militairen en de wapenindustrie. Vrede krijg je niet door steeds meer wapens. Vrede moet je maken. Daarom zijn we hier vandaag. We leven in gevaarlijke tijden omdat politieke leiders het zicht op vrede zijn verloren. Deze Paasmars is een kleine stap, maar we moeten stappen zetten. We moeten van ons laten horen. Anders sturen anderen ons de verkeerde kant op, richting oorlog. Dat mogen we niet laten gebeuren.” ◀

“Streven naar de ideale wereld lukt niet als we het beleid voor vrede en veiligheid overlaten aan militairen en de wapenindustrie.”

Onderwijs als kweekvijver voor defensie?

De extreemrechtse regering-Schoof zet Nederland in rap tempo op oorlogskoers. Met brede politieke steun breidt zij niet alleen het leger en de wapenindustrie uit, maar probeert ze de hele samenleving mee te trekken in deze militarisering.

Defensie richt zich voor werving en samenwerking nadrukkelijk op het onderwijs: van middelbare scholen tot universiteiten. Tegelijkertijd staan de miljarden extra die naar wapens gaan, in schril contrast met de bezuinigingen op het onderwijs. Zo worden onderwijsinstellingen steeds vaker ingezet als kweekvijvers voor militaire belangen.

Mark Akkerman

Wie de ontwikkelingen op het gebied van militarisering en oorlogsvoering volgt, stuit aan de lopende band op nieuwe initiatieven. Dat begint al met gastlessen op basisscholen en middelbare scholen. Middelbare scholen zijn ook een belangrijk doelwit voor werving, door middel van een dienstjaar, een militaire vervolgopleiding of rechtstreeks solliciteren bij Defensie.

Mbo's bieden al jaren vooropleidingen voor Defensie aan, waar scholieren zich vanaf 15 jaar(!) voor kunnen aanmelden. Om dit mogelijk te laten blijven, verzette Nederland zich tegen aanscherping van internationale regels tegen kindsoldaten. In april kondigden mbo's daarnaast aan dat zij aan alle studenten een keuzedeel Nationale Weerbaarheidstraining – een militaire basisopleiding van tien weken – gaan aanbieden. Studenten worden na voltooiing reservist bij Defensie. Defensie zelf kwam met plannen een eigen militaire mbo-opleiding te starten voor kwetsbare jongeren.

Ook hbo'ers en universitaire studenten staan op de radar als het om werving gaat, waarbij het mogelijk is via het Defensity College een 'bijbaan als militair' starten. Daarnaast zijn met name universiteiten belangrijke partners van Defensie en van de wapenindustrie als het gaat om onderzoek en ontwikkeling van zowel nieuwe wapens en technologieën als allerlei andere zaken, van psychologie tot logistiek en van voeding tot transport.

Kennisoffensief Defensie

In het in oktober 2024 verschenen rapport *Kennis-*

offensief voor defensie raadt de Adviesraad voor wetenschap, technologie en innovatie (AWTI) universiteiten aan duurzame samenwerking met Defensie, en de militaire industrie, aan te gaan. Hiermee zou een deel van de forse bezuinigingen op onderwijs en onderzoek kunnen worden opgevangen. Centrale premisse is dat 'het gehele kennisecosysteem ten behoeve van defensie' gemobiliseerd moet worden; een ook door Defensie-minister Brekelmans vaak herhaalde formulering. Het is dan ook geen wonder dat zowel de industrie, als Defensie als universiteitsbesturen het advies omarmden en aan de slag gingen om de banden nog meer aan te halen. Er wordt bijvoorbeeld overlegd over raamwerkovereenkomsten tussen Defensie en universiteiten, die als algemeen kader meer specifieke samenwerking makkelijker mogelijk moet maken. Gelukkig staat niet iedereen te juichen hierbij. Zo sprak de universiteitsraad in Leiden zich uit tegen een bestuursvoorstel om de universiteit meer te profileren op het thema 'defensie'.

Samenwerking met vredesbeweging?

Ontwikkelingen als bovenstaande roepen de vraag op hoe men in het onderwijs hiernaar kijkt. In een rondetafelgesprek op het kantoor van de Landelijke Studentenvakbond (LSVb) reflecteren Yason Sinout (bestuurslid LSVb), Linda Huisman (student geschiedenis, oud-bestuurslid LSVb, en onder meer betrokken bij Vakbondsleden Solidair met Palestina) en Yolande Jansen (universitair hoofddocent Sociale en Politieke Filosofie aan de Universiteit van Amsterdam, betrokken bij solidariteitsactiviteiten met Palestina) op deze thematiek. Zien zij ook mogelijkheden tot meer samenwerking tussen de vredesbeweging en activisten binnen de onderwijssector? Naast de auteur van dit artikel nam ook Maria Peters (Platform voor Vrouwen en Duurzame Vrede en De Nieuwe Vredesbeweging) aan het gesprek deel vanuit de vredesbeweging.

De LSVb is een federatie van lokale studentenvakbonden. Yason vertelt dat het per stad verschilt of lokale bonden merken dat er meer aandacht van defensie en wapenindustrie is voor de betreffende universiteit of hogeschool en wat zij daar

zelf van vinden. In het algemeen is er wel meer bezorgdheid over, bijvoorbeeld ook over plannen die richting een minder vrijwillig dienstjaar gaan. Het is in ieder geval opmerkelijk dat defensie zich niet meer, zoals in het verleden, vooral op technische studies richt, maar juist ook op sociale en geesteswetenschappen. Het adviesrapport van de AWTI spoort ook juist faculteiten voor die richtingen aan meer met en voor defensie te gaan werken.

Verzet en weerstand

Op landelijk niveau richt de LSVb zich in de eerste plaats op onderwijszaken. Andere onderwerpen worden eventueel opgepikt als blijkt dat het een thematiek is waar meerdere lidbonden mee aan de slag gaan. Organiseren van verzet tegen militarisering moet dan ook vooral op lokaal niveau vorm krijgen.

Op universiteiten is de afgelopen anderhalf jaar sprake geweest van veel activisme tegen de genocide in Gaza en tegen het aanhouden van banden met Israëlische universiteiten en bedrijven. Het is de vraag of zich dat voortzet in breder verzet tegen militarisering. Linda meldt dat op de Universiteit van Amsterdam door studenten en stafleden net een comité 'UvA voor Vrede' is opgericht, en dat het sowieso belangrijk is om niet alleen landelijke (online) campagnes te voeren, maar direct met mensen in gesprek te gaan.

Yolande denkt dat studenten over het algemeen beter zijn georganiseerd dan stafleden. En sommige mensen in de vredesbeweging weten bijvoorbeeld meer over samenwerkingen tussen universiteiten en de wapenindustrie dan mensen op die universiteiten zelf. Er is overigens ook weerstand tegen het aandacht geven aan solidariteit met Palestina en aan militarisering bij bijvoorbeeld protesten tegen bezuinigingen; mensen vinden dat afleiden of verdelen.

Gat in leeftijdsopbouw

De gespreksdeelnemers constateren dat er qua leeftijdsopbouw een groot gat in de vredesbeweging zit. Er zijn vooral ouderen en heel jonge mensen actief, waarbij achtergronden en motivaties ook nog wel eens verschillen.

Yason vertelt dat de LSVb aan de lopende band verzoeken van andere organisaties aan de linkerkant van het politieke spectrum krijgt om gezamenlijk dingen te doen. Daar is meestal niet veel ruimte voor, omdat ze alle tijd eigenlijk al kwijt aan directe onderwijszaken. Daarom is het voor een sociale beweging mogelijk verstandiger om zich te richten op mensen die nog niet actief zijn of twijfelaars, daar valt winst te halen. Misschien kan de vakbond een rol spelen bij het meer be-

De regering Schoof wil het gehele kennis-ecosysteem ten behoeve van defensie mobiliseren.

trekken van werkende mensen bij vredesstrijd? In Nederland zijn ervaringen met standpunten van de vakbond ten opzichte van defensie en de wapenindustrie echter niet erg positief, er wordt eigenlijk alleen naar werkgelegenheidsargumenten gekeken.

Ontkrachten van desinformatie

Alle deelnemers zijn het erover eens dat voor de vredesbeweging juist het verliezen van bondgenoten op links, zoals meerdere politieke partijen, ook aan de orde is en dat daar nog veel werk is te verzetten. Yolande geeft aan zelf ook te worstelen met hoe Europese landen het beste solidair kunnen zijn met Oekraïne, en welke rol militaire steun daarin moet spelen in verhouding met inzet op diplomatie en andere mogelijkheden. Bij het nadenken en discussiëren hierover is in ieder geval de beschikbaarheid van feitelijke informatie van groot belang. Dat helpt ook bij het ontkrachten van desinformatie zoals over de vermeende Europese militaire zwakte ten opzichte van Rusland. Maar ook met feiten blijft het moeilijk mensen te overtuigen van zaken die ingaan tegen het dominante narratief.

Er is kortom nog veel werk te verzetten om studenten en scholieren meer te betrekken bij de vredesbeweging, maar de gespreksdeelnemers zien wel kansen, vooral door opbouwen vanaf lokaal niveau. Intussen blijft de militarisering in het onderwijs zelf een punt van grote zorg, het veld is één van de meest duidelijke doelwitten van de brede militariseringsdrang vanuit regering, defensie en wapenindustrie. ◀

Voorbereid op een kernoorlog?

Tijdens de maandelijkse vredesmanifestatie op het Spui sprak Dirk Hoogenkamp, arts en activist, namens Artsen voor Vrede. Aan artsen werd de vraag gesteld of ze voorbereid zijn op oorlog, maar Hoogenkamp benadrukte dat de échte vraag moet zijn: bent u voorbereid op een kernoorlog?
 “Het lijkt erop dat oorlog in Nederland gezien wordt als een

onafwendbaar feit. Je voorbereid voelen is dan belangrijk, zodat patiënten niet in de steek worden gelaten als de oorlog komt en het zorgsysteem overeind blijft. Maar eigenlijk had de vraag moeten zijn: bent u voorbereid op een kernoorlog?”

Lees het hele betoog van Hoogenkamp op www.kerkenvrede.nl > Actueel (26 april).

Paus Franciscus' Paas-testament

‘Tederheid en compassie, dat is vooruitgang.’ Met deze woorden begon de verklaring die Pax Christi Vlaanderen opstelde naar aanleiding van het overlijden van Paus Franciscus op Tweede Paasdag. In deze verklaring stond onder meer dat paus Franciscus zijn boodschap van tederheid voor de zwaksten niet alleen heeft verkondigd, maar ook geleefd. Zo vierde hij Witte Donderdag in een gevangenis, met de vraag: “Waarom zij daar en niet ik?” Zijn aandacht ging altijd uit naar gerechtigheid en vrede, zoals hij opnieuw liet zien tijdens zijn laatste *Urbi et Orbi*-boodschap. Franciscus benoemde conflicten wereldwijd, belde persoonlijk met Palestijnse christenen in Gaza en bad ook voor hun moslimburen. Zijn oproep tot actieve geweldloosheid kreeg concreet gestalte met de oprichting van het Catholic

Institute for Nonviolence in Rome. De paus wees niet alleen het gebruik maar ook het bezit van kernwapens af, en sloot zich aan bij de internationale roep om een wereld zonder kernwapens. Daarmee brak hij radicaal met eerdere katholieke vredesethiek. Franciscus bleef altijd bruggen bouwen, ook met andere religies. Zijn ontmoetingen met moslimleiders, zoals tijdens zijn bezoek aan Indonesië, getuigen van zijn visie op eenheid: niet als bevoorrechte groep, maar als familie van geredde mensen.

Durf moedig te zijn

In het inspirerende boek *Durf moedig te zijn* moedigt Mariann Budde lezers aan om elke dag opnieuw moed te tonen, ook in kleine beslissingen.

Bisschop Budde leerde deze lessen uit eigen ervaring en benadrukt dat echte moed vooral nodig is in een tijd van polarisatie. Budde werd wereldwijd bekend toen ze tijdens de inauguratie van president Trump opriep tot moed en gerechtigheid. Eerder had ze hem publiekelijk bekritiseerd vanwege zijn verdeel-en-heers-politiek. Op 19 april sprak Annemiek Schrijver met bisschop Budde over haar visie op moed en barmhartigheid (zie NPO Start).

Home Game: een persoonlijke reconstructie van het leven in Nederland

Filmmaker Lidija Zelovic vluchtte in 1993 uit Sarajevo en maakte met *Home Game* een persoonlijke reconstructie van haar leven in Nederland. Ze voelt ongemak en herkent in de huidige polarisatie in Nederland de voorbode van verdeeldheid die ook haar geboorteland trof. Zelovic gebruikt haar familiegeschiedenis om het politieke klimaat te spiegelen: van de moorden op Fortuyn en Van Gogh, via het toeslagenschandaal en coronaprotes-

ten, tot de opkomst van rechts-radicalen denkbeelden. In intieme scènes aan de eettafel toont ze hoe verbondenheid en discussies hand in hand gaan. Zelovic worstelt met de vraag naar thuisgevoel. Hoewel ze in Nederland woont, spreekt ze thuis geen Nederlands en zoekt ze iedere vakantie haar wortels in Bosnië op. In een ontroerend moment blijkt hoe haar broer zich uiteindelijk thuis voelt in Nederland wanneer hij meezingt met André Hazes.

14 juni

Vredesmanifestatie Groningen

In een rustige wandeling van een half uur door het centrum wordt aandacht gevraagd voor vrede en veiligheid. Vooraf is er een kort voorwoord en de manifestatie eindigt met een minuut stilte. Deelnemers dragen vredesymbolen, vlaggen en teksten. Neutrale kleding wordt aangeraden om de sfeer voor iedereen toegankelijk te houden. **Plaats:** Grote Markt, Groningen. **Tijd:** 13.00-14.00 uur. **Kosten:** € 10,- (contant). **Info:** groningenvoorvrede.nl

15-22 juni

Fietstocht langs ecodorpen

In het kader van het 10-jarig bestaan van GEN-NL wordt een bijzondere fietstocht georganiseerd langs zes ecodorpen en ecogemeenschappen in Noord-Nederland. Onderweg zijn er rondleidingen en feestelijke activiteiten. De tocht richt zich op duurzaam samenleven. **Plaats:** Aardehuizen, Olst (start). **Kosten:** € 300,- (t/m 30 jaar: € 225,-). **Info:** gen-nl.nl

17-18 juni

Nacht van de Vluchteling

Tijdens de Nacht van de Vluchteling wandelen duizenden deelnemers 10, 20 of 40 kilometer in de nacht en vanuit diverse steden om

noodhulp aan vluchtelingen. Het opgehaalde geld gaat naar noodprojecten van Stichting Vluchteling. **Info:** nachtvandevluchteling.nl

21-22 juni

Demonstratie en Tegentop tegen NAVO

De Tegentopcoalitie voor Vrede en Rechtvaardigheid organiseert een demonstratie en Tegentop. Er zijn pannediscussies, workshops en lezingen rondom alternatieven voor het militaire beleid van de NAVO. De tweedaagse bijeenkomst biedt ruimte voor internationaal protest tegen militarisering. **Plaats:** Den Haag. **Info:** volgt.

Elke zaterdag

Flitsacties sociale huurwoningen

Actiegroep Niet Te Koop organiseert wekelijks korte protestacties in Amsterdam tegen de verkoop van sociale huurwoningen. De exacte locatie wordt een dag van tevoren bekendgemaakt. Tijdens de flitsacties worden flyers uitgedeeld, gesprekken gevoerd met bewoners en wordt de actie in beeld gebracht voor publiciteit. **Tijd:** 15.00 uur. **Info:** niettekoop.org

27 juni

Theatervoorstelling 'Schemermens'

'Schemermens' vertelt het aangrijpende verhaal van Salomon Zeitscheck, een joodse advocaat die na de Tweede Wereldoorlog probeert zijn menselijkheid terug te vinden. Het stuk is gebaseerd op het leven en werk van Abel Herzberg. **Plaats:** Johanneskerk, Gorinchem. **Tijd:** 20.00 uur (inloop: 19.30 uur). **Kosten:** € 10,- (contant). **Info:** wildeendproducties.nl/nieuwe-voorstelling-schemermens

28 juni

Roze Zaterdag in Zaanstad

Roze Zaterdag heeft dit jaar als motto 'De Zaanstreek in alle kleuren'. Het evenement staat in het teken van acceptatie en diversiteit en toont solidariteit met de LHBTIQ+ gemeenschap. **Info:** dezaanseregenboog.nl

12 juli

Concert 'Schrijvers voor Gerechtigheid'

Een inspirerende avond vol muziek over gerechtigheid, genade en hoop. **Plaats:** Kerkelijk Centrum De Regenboog, Harderwijk. **Tijd:** 20.00-22.30 uur. **Info:** schrijversvoorgerechtigheid.nl

T/m 1 augustus

Tentoonstelling over Anil Ramdas

Een tentoonstelling over het leven en werk van Anil Ramdas. De Surinaams-Nederlandse schrijver en journalist leverde belangrijke bijdragen aan discussies over identiteit, diversiteit en postkolonialisme. **Plaats:** West Den Haag. **Info:** westdenhaag.nl

18 juli-30 augustus

Tentoonstelling RE:FWD:

De tentoonstelling 'RE:FWD:' onderzoekt hoe een hoopvolle toekomst eruit kan zien. Drie jonge curatoren laten werk zien van kunstenaars die nadenken over sociale verandering en innovatie. **Plaats:** NDSM FUSE, Amsterdam. **Info:** Instagram: @refwd_

T/m 31 augustus

Tentoonstelling 'Compassion'

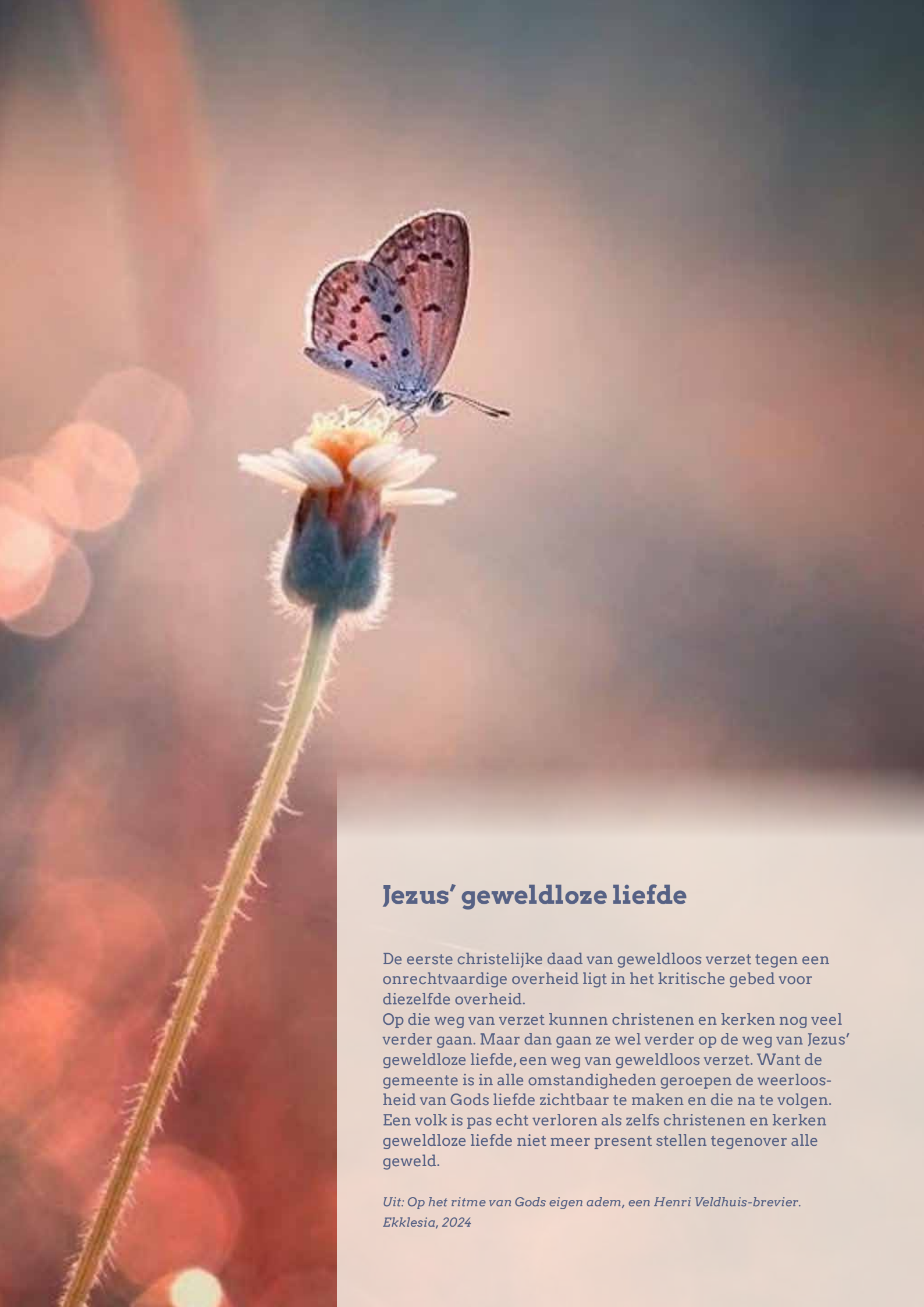

In Museum aan de Stroom (MAS) is de tentoonstelling 'Compassion' te zien, waarin medeleven centraal staat. **Plaats:** Antwerpen. **Info:** mas.be/compassion

2 september

Duurzame Dinsdag

Op Duurzame Dinsdag worden honderden duurzame ideeën gepresenteerd in politiek Den Haag. Er wordt onder andere een Duurzame Troonrede voorgedragen. **Info:** duurzamedinsdag.nl

Jezus' geweldloze liefde

De eerste christelijke daad van geweldloos verzet tegen een onrechtvaardige overheid ligt in het kritische gebed voor diezelfde overheid.

Op die weg van verzet kunnen christenen en kerken nog veel verder gaan. Maar dan gaan ze wel verder op de weg van Jezus' geweldloze liefde, een weg van geweldloos verzet. Want de gemeente is in alle omstandigheden geroepen de weerloosheid van Gods liefde zichtbaar te maken en die na te volgen. Een volk is pas echt verloren als zelfs christenen en kerken geweldloze liefde niet meer present stellen tegenover alle geweld.

*Uit: Op het ritme van Gods eigen adem, een Henri Veldhuis-brevier.
Ekklesia, 2024*